

2024/2. XI. évfolyam, 2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

Tartalom:

- A. Sajti Enikő: Mit tudtak – mit nem tudtak? Kortárs információk a „vad megtorlásokról”
- Srđan Cvetković: Revolucionarni teror ozne u Srbiji 1944-1946. Tehnologija likvidacija tajne policije
- Bojtos Gábor: „Hajlandó vagyok a Délvidékre azonnal áttelepülni”
Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei vitézek a Délvidéken (1941–1943)
- Forró Lajos: A feljelentések és jegyzőkönyvek összehasonlító elemzése az 1944-45-ös zentai partizánmegtorlás iratanyagában
- Fejős Sándor: The Cinematographic Representation of Atrocities during the Second World War in Vojvodina
- Molnár Tibor: A választójog korlátozása Jugoszláviában az 1945-ös alkotmányozó nemzetgyűlés kapcsán

Délvidéki Szemle

2024. XI. évfolyam, 2. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

A megjelenést támogatta:

*Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó*

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fábíán Borbála, Fejős Sándor, Fizel Natasa, Forró Lajos,
Hegy Ádám, Petheő Attila, Pető Bálint, Szabó Pál*

Felelős szerkesztő: *Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta),
Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Fejős Sándor (4., 6.), Forró Lajos (1., 2., 3., 5.)*

Címlapterv: *Forró Lajos*

A borítón: Jugoszláv partizánok bevonulása Zentára 1944. október 14-én
(Történelmi Levéltár, Zenta. F. 251 Fényképgyűjtemény – Stevan Kragujević Štica felvétele)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna–Körös–Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetéseket, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat. A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetéseket, elemzéseket és átfogó szintéziseket. A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak. A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák. A *Délvidéki Szemle* „Kitekintő” rovatában közöl a történelmi Magyarországtól a trianoni döntéssel elszakított országrészek múltjáról és jelenéről eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkeit, tanulmányokat, kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetéseket, elemzéseket és átfogó szintéziseket. A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják. A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen. A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

1. Mit tudtak – mit nem tudtak? Kortárs információk
a „vad megtorlásokról” (A. Sajti Enikő)5
2. Revolucionarni teror ozne u Srbiji 1944-1946.
Tehnologija likvidacija tajne policije (Srđan Cvetković)15
3. „Hajlandó vagyok a Délvidékre azonnal áttelepülni”
Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei vitézek a Délvidéken (1941–1943)
(Bojtos Gábor)39
4. A feljelentések és jegyzőkönyvek összehasonlító elemzése
az 1944-45-ös zentai partizánmegtorlás iratanyagában (Forró Lajos)56
5. The Cinematographic Representation of Atrocities during
the Second World War in Vojvodina (Fejős Sándor)72
6. A választójog korlátozása Jugoszláviában az
1945-ös alkotmányozó nemzetgyűlés kapcsán (Molnár Tibor)82

MIT TUDTAK – MIT NEM TUDTAK?
Kortárs információk a „vad megtorlásokról”

A. SAJTI ENIKŐ

ABSTRACT

The author of the study seeks to answer what the Hungarian government knew and did not know in real-time, between 1944 and 1946, about the partisan reprisals against the Hungarian population in the southern regions. What did these pieces of information contain? How, through whom, and via what channels did they reach government bodies and the general public? What happened to the incoming information within the labyrinth of bureaucratic administration? Did Budapest utilize this information, and ultimately, why did the authorities attempt to downplay and later forget these horrific massacres?

At the end of the study, the author also raises the question of why, during the years of the dramatic deterioration of Hungarian-Yugoslav relations, Budapest did not use the reprisals against Hungarians as a political card against the Tito regime. Furthermore, the study seeks to explore the purpose behind the decades-long silence and denial in both Yugoslavia and Hungary.

Egy kedves kollégám örök érvényű mondása szerint egy cím rövid, mint a napóleoni alkotmány, és homályban hagyja a lényeket. E tanulmány címe is rövid, és homályban hagyja a lényeket, ezért néhány pontosító megjegyzést fűzök hozzá. Azt vizsgálom, mit tudott, mit nem tudott 1944/46-ban a magyar kormány a délvidéki

magyarok elleni partizán megtorlásokról, a szerbiai történetírás találó kifejezésével élve, a „vad megtorlásokról”? Ha kapott erre vonatkozó információkat a kormány, mit tartalmaztak ezek, illetve hogyan, kik által, milyen csatornákon keresztül jutottak el a hírek a kormányzati szervekhez? Mi történt a beérkező információkkal a hivatali bürokrácia útvesztőiben, adott esetben főként a miniszterelnökség kisebbségi osztályán és a külügyminisztériumban. Felhasználta-e Budapest ezeket az információkat békeelőkészítő törekvéseiben, tiltakoztak-e a jugoszláv kormánynál, s végül, miért igyekeztek elbagatellizálni, majd pedig elfelejteni ezeket a szörnyű gyilkosságokat?

Mint ismeretes, a jugoszláviai, a szerbiai, de a rendszerváltás előtti magyar történetírásban is az 1944/1945-ös magyarok elleni partizán megtorlásokat – ahogy jómagam nevezem, a „még hidegebb napokat” – évtizedekig mély hallgatás vette körül. A „győzelem mindent igazol” tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláv történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a „fasiszta magyarok” és a kollektív bűnösnek nyilvánított németek elleni megtorlásokat. Ha történt is erre utalás a jugoszláv történeti diskurzusban, „a magyarok elleni kilengések” eufemisztikus kifejezést használták.

Először 1990-ben, majd Jugoszlávia felbomlása után a szerb, a horvát, a szlovén stb. történetírás egymás elleni „rekonkvisztája” közepette jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban azok az első írások, amelyek az új partizán hatalom ártatlan magyar áldozatainak, a kivégezetteknek, a táborokba hurcoltaknak, a kitelepítetteknek próbáltak emléket állítani, és az 1942-es újvidéki razzia áldozataira történő tisztelgés mintájára a nyilvános megemlékezés jogát követelték.¹

A visszaemlékezések összegyűjtésével és közreadásával megkezdődött a megtorlást szenvedett ártatlan emberek tragikus sorsának történelmi emlékezetbe történő beemelése. E korai munkák egyik legfontosabb eredményét abban látom, hogy ledöntötték a magyarok elleni partizán megtorlásokkal kapcsolatban felépített hazugság falát, szakítottak a korábbi rendszer kisebbségtörténeti szemléletével, és megnyitották az utat egy új délvidéki magyar történeti emlékezet, történeti tudat felépítése előtt. Csak néhány név: Matuska Márton, Mészáros Sándor, Teleki Júlia, Szloboda János, Mojzes Antal, Csorba Béla, Ternovác István, a szlovéniai Göncz László és mások.² A levéltárak feltárássában elért eredmények kapcsán feltétlenül meg kell említeni Forró Lajos és Molnár Tibor nevét, a délszláv nyelvű történetírás kapcsán pedig a szerbiai Andrej Mitrovićot, Srđan Cvetkovićot és Zorán Janjetovićot, valamint a horvátországi Vladimir Geigert és Zdravko Dizdart.³

A partizánok délvidéki kegyetlenkedéseiről szóló első hírek még a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idején, 1944. augusztus 31-én érkeztek a miniszterelnökség II., kisebbségi osztályára az akkor már felbomlóban lévő, de még működőképes délvidéki magyar közigazgatási apparátustól. Az első ismert jelentés

a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől érkezett.⁴ A komoly politikai pályát befutó hajdani zágrábi diákvezér, a visszacsatolás után kinevezéssel képviselői mandátumhoz jutott Nagy Iván a Csáktornyaán élő Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét juttatta el a minisztériumba, amelyben az asszony Doroszlón élő testvérenek írta meg a partizánok által kivégzett apjuk halálának megrendítő körülményeit. 68 embert összeszedtek, ezek között 6 szerb, 9 dalmát, a többi magyar volt. Közülük tízet összekötözték, s azt mondták, őket haditörvényszék elé viszik, a fiatalokat pedig „puska alá, harcba.” Mivel a kérésűt férfiak közül többeket nem találtak otthon, az asszonyokat fenyegették meg, mondván, ha nem kerülnek elő a férfiak, őket viszik kivégezni. Az erős tájszólással és helyesírási hibákkal íródott levélből mai köznyelvi szöveggé átírva idézek: „... és dalolni kellett nekik és ütötték, szurkálták, fejbe lövöldözték őket és a bozótban összekötve benne hagyták, még pedig éltek, akkor meg úgy fulladtak meg (...), több halott nem volt, csak ezek az öregebb emberek, de nem tudjuk miért kellett így csinálni. Kedves öcsém, mi árvák vagyunk, nekünk jó apánk nincs, a gyász a szívünkön.”⁵ A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ugyanerről az eseményről így számolt be: július 30-án Csáktornyára 50 fős partizán egység tört be, 53 jó módú magyart összeszedtek, elvitték lovaikat és egyéb vagyontárgyaikat, a rokonok később 37 áldozat holttestét találták meg a közeli erdőben.⁶

A kisebbségi osztály, a korabeli politikai gyakorlatnak megfelelően, külpolitikai síkra terelte a kérdést, és a magyar, illetve az usztasa horvát kormány között még 1942 tavaszán megkötött, a boszniai magyarok áttelepítésére vonatkozó, még érvényben lévő szerződés által kínált kitelepítéssel próbálta volna megoldani a horvátországi magyarok védelmét. Az összeomló magyar közigazgatás és a végnapjait élő usztasa rezsim azonban már nem volt képes érvényt szerezni ennek az elképzelésnek.⁷

A Debreceni Ideiglenes Kormány számára készített, általunk ismert első jelentés a megtorlásokról 1945. január 16-án készült. Kutatásaim során az Országos Levéltárban összesen hét, 1945-ben, 1946-ban keletkezett olyan iratot találtam, amelyekben magánszemélyek, egyházi méltóságok vagy valamelyik kormányzati szerv, többnyire a kisebbségi osztály a megtorlásokra hívta fel a külügyminiszter vagy éppen a miniszterelnök figyelmét. Ezekben a forrásokban jelentek meg az áldozatok számára vonatkozó első becslések is (20 ezertől 60 ezerig), amelyek aztán különféle csatornákon keresztül rögzültek a magyar köztudatban.

A legkorábbi, 1945. január 16-án készült jelentés névtelen írója a Bácskából szökött át, s mint írja: „a magyarok sorsa a megszállás első heteiben a kényszermunka (...), a súlyosabb esetekben nagyarányú lemészároltatás, (...), esetleg az anyagi kiraboltatás és erkölcsi tönkretétel (magyar nők megbecstelenítése) volt”.⁸ 1945. július végén megérkezett a külügyminisztériumba a partizánok által kivégzett,

illetve fogva tartott katolikus papok névsora is. A lista 22 nevet tartalmazott, közülük 13-ról már ekkor biztosan tudták, hogy megölték őket. A kalocsai érsekség területéről egy 1945 őszén készült jelentés szerint 44 egyházi személy menekült át Magyarországra – lelkészek, plébánosok, káplánok, hittanárok és hitoktatók.⁹ A partizán megtorlásoknak áldozatul esett katolikus papokról a legalaposabb szak tanulmányt író Tóth Tamás szerint a Kalocsai-Bácsi Főegyházmegye területén 14 katolikus papot végeztek ki, további hat katolikus pap halála, az ő kifejezésével élve, „az 1944–1945-ös eseményekkel hozhatók összefüggésbe” (például táborokban pusztultak el). A szerző külön kategóriába sorolja a kivégzett görögkatolikus papokat és egy papnövendéket, két kivégzett ferences szerzetest és egy eltűnt kapucinust. Tóth Tamás adatai szerint tehát a Kalocsai-Bácsi Főegyházmegye területén jelenleg 26 meggyilkolt vagy eltűnt egyházi személyt tartunk nyilván.¹⁰

Ennek kapcsán külön is megemlítek egy ritka forrást: 1945. február 5-én Kovács István apátplébános, a Bánsági Apostoli Kormányzóság helynöke, pápai prelátus 1945. február 5-én Nagybecskerekén (Zrenjanin) személyesen adta át Várady Imrének, a délvidéki magyarság nagy tekintélyű, idős politikusának azt a 16 nevet tartalmazó névsort, amely a kivégzett, elhurcolt, elmenekült bánsági katolikus lelkészek neveit tartalmazta.¹¹ Azt sajnos nem tudjuk, Várady továbbította-e ezt az információt.

Az egyház szervezeten és tudatosan gyűjtötte a megtorlás adatait, aminek külön jelentőséget adott, hogy 1945 tavaszán, a háborús vereség következtében széthullott a magyar állam korábbi szervezete, szovjet csapatok szállták meg az országot, és Budapest nemzetközi kapcsolatai is lenullázódtak. Ekkor még nem álltak helyre Jugoszláviával a diplomáciai kapcsolatok, így ezeken a hagyományos csatornákon keresztül lehetetlen volt a megtorlásokkal kapcsolatos adatok beszerzése. A feltárt iratok arról tanúskodnak, hogy Grósz József kalocsai és bácsi érsek a püspöki kar nevében már 1945. április végén hosszabb feljegyzésben hívta fel Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét a kiutasításokra és a kivégzésekre, tiltakozott ezek ellen, és a kormány hathatós intézkedését kérte a kiutasítások ügyében. A hírek sok esetben az Isteni Megváltó Lányai Budai Szent Margit Tan- és Nevelőintézetén, bizonyos Laurianna nővéren keresztül jutottak el Grósz érsekhez.¹²

A feltárt egyházi iratok arról tanúskodnak, hogy Grósz ezeket a híreket Mindszenty József hercegprímáson keresztül juttatta el a kormányhoz, mint ahogyan a hercegprímás a kormány békeelőkészítő tevékenységét segítő küldte el 1946. július 17-én Gyöngyösi János külügyminiszternek azt a hozzá délvidéki menekültek által eljuttatott beszámolót is, amelyben a feljegyzés ismeretlen szerzői drámai módon ecsetelték a jugoszláviai magyarok helyzetét, illetve azért bíralták a magyar kormány békeelképzeléseit, mert nem akarnak területi követeléseket támasztani Jugoszláviával szemben. A partizán megtorlások kapcsán ebben a dokumentumban

a következőket olvashatjuk: „Még az orosz csapatok bevonulása előtt megkezdtek a kivégzéseket mindenfelé. Valóságos tömegmészárlások voltak ezek a kivégzések. Városokban, falvakban ezzel kezdődött a partizánok uralma, hogy összefogdosták az embereket és éjszaka teherautókon kivitték a temetőhöz, ahol hosszú árkot ásattak, oda dobálták az éjszaka kínzásokban agyongyötört, s helyszínen sorra lőtt embereket. Az így összeszedhető számok egész Bácska területén kitesznek mintegy 40.000-et!” A jelentés írója ezután részletesen szól néhány katolikus pap (Virág István horgosi apát-plébános, Szabó Dénes tóthfalusi tanyasi plébános, Petrányi Ferenc óbecsei apát-plébános, Takács Ferenc péterrévei plébános, Varga Lajos moholi plébános, Novotny József horvát pap, Weiner Péter palánkai prépost-plébános és Köves István mozsori lelkész) kegyetlen kivégzéséről.¹³

Közismert, hogy Mindszenty 1945 októberében drámai hangú pásztorlevélben tiltakozott a szlovákiai magyarok, valamint a magyarországi németek kitelepítése ellen, a jugoszláviai magyarok kapcsán azonban elégségesnek tartotta eljuttatni a kormányhoz a hozzá intézett jelentéseket, amelyhez mindössze egy meglehetősen rövid és semleges hangú kísérőlevelet mellékel.¹⁴

E feljegyzések készítői utaltak a meggyilkolt magyarok számára is. Volt, hogy 50-60 ezer áldozatot említettek. Egy korábban, 1945. október 16-án a külügyminisztérium számára békeelőkészítés céljából készített elemzés 40 ezerre tette az áldozatok számát, egy novemberben készült iratban pedig azt olvashatjuk, hogy „állítólag” 20 ezer magyart végeztek ki a partizánok. Egy későbbi, 1946. október 20-án Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzés 30-35 ezer áldozatot említ.¹⁵ A közvetlenül a magyarok elleni megtorlások után készült becsléseket nem azért idéztem fel, mert úgy vélem, hogy azok közelebb visznek bennünket az áldozatok számának pontosításához. Mindössze azt kívántam dokumentálni, hogy a magyar kormányoknak kezdettől fogva tudomása volt a megtorlás tömeges méreteiről, a kivégzésekről, a kitoloncolásokról, a táborokról, a kényszermunkáról. Az áldozatok számáról ugyanakkor csak nehezen ellenőrizhető *becslések* jutottak el hozzájuk, amelyek – mint láttuk – 60 és 20 ezer között mozogtak.

Itt jegyzem meg, hogy a partizán megtorlások magyar áldozatainak pontos számáról máig le nem zárt viták folynak a magyar és – tegyük hozzá – a nemzetközi szakirodalomban is.

A megalapozottabb adatok irányába történő lépésként értékelhetjük, hogy a komolyabb hazai és vajdasági szakmai körök ma már megkérdőjelezzik a honi közvéleményben és bizonyos politikai, valamint a magukat nyilvánosan is „jobboldali történészként” meghatározó körökben mindmáig kőbe vésettnek hitt számot, a 40 000 ezer, sőt a 60 000 áldozatot. Többen elfogadják Arday Lajos formuláját, aki Matuska Márton és Mészáros Sándor kutatásai, valamint „más megfontolások alapján” úgy véli, hogy „a megtorlásoknak áldozatul esettek száma nem haladhatja

meg a 20 ezret”. A második világháborús magyar emberveszteségek és migrációs folyamatok elismert kutatója, Stark Tamás azt hangsúlyozza, hogy a 20 ezres számot Kocsis Károly és Hódosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatai „megerősítették”.¹⁶

Az ártatlan magyar áldozatok felkutatásában jelentős változás állt be 2010-ben, amikor a kutatók mind szerb, mind pedig magyar részről komoly politikai támogatást kaptak, és ún. vegyes bizottságok formájában igyekeztek új kutatási eredményeket felmutatni. S bár a Magyar-Szerb és a Szerb-Magyar Akadémiai Vegyes Bizottság már évekkel ezelőtt hivatalosan befejezte munkáját, a kutatások azonban, véleményem szerint, korántsem tekinthetők lezártnak, mégis érdemes a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság akkori elnökének 2015 júniusában tett nyilatkozatát idézni. Kocsis Károly akadémikus szerint „teljesnek tekinthető áldozati névsor állt össze”, bár mindössze hétezer „minden bizonnyal magyarnak vélhető áldozatot” sikerült név szerint azonosítani. Megemlítette, hogy nem került elő sem az újvidéki, sem a zombori áldozatok névsora, de a halotti anyakönyvek alapján a két város áldozatainak együttes számát háromezerre becsülte. Majd hozzátette: a hivatalos névsorok és a helytörténeti kutatások által rögzített áldozatok száma között mintegy 40%-os eltérést tapasztaltak, ezt elfogadva a magyar áldozatok teljes létszámát mintegy 13–14 ezerre tette. Ennél pontosabb számok mindmáig nem jelentek meg a szakirodalomban. Jómagam ma is azt tartom szakmailag leginkább elfogadhatónak, ha kilépünk a régi és új politikai szándékok által diktált viktimológiai párbaj és számháború szűk keretei közül, és türelmesen folytatjuk a korszak egészére vonatkozó kutatásokat, anyaggyűjtést, józanul mérlegre tesszük, illetve kritikusan elemezzük az eddig megjelent munkákat. Álláspontom azonban nem a megtorlás korabeli brutalitásának, igazságtalanságának, hosszú távú romboló hatásának elhomályosítását célozza, mint néhányan esetleg gondolják, hanem a történetírás szakmai tisztességéből fakad.

A megrázó információkat tartalmazó iratokat a külügyminisztériumból Rex József délszláv referens, későbbi belgrádi követségi titkár, aki Jugoszlávia Kommunista Pártjának, és nem az MKP-nak volt a tagja, s aki kifejezetten szovjet nyomásra került a külügyminisztériumba, a következő megjegyzéssel küldte át a miniszterelnökségre: „Mindent összevetve a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.”¹⁷

A megtorlásokról szóló hírek eljutottak a SZEB angol és az amerikai delegációjához is. Mint egy ezzel kapcsolatos iratban olvashatjuk, az angolok és az amerikaiak több alkalommal is érdeklődtek a kérdésről a magyar külügyminisztérium tisztviselőinél, akik minden esetben azt válaszolták, hogy „hivatalosan” nincs értesülésük a megtorlásokról, és az ezzel kapcsolatos értesülések „légből kapottak”. A külügyminisztérium munkatársaival egy 1945 júniusában „igen baráti hangnemben” folytatott beszélgetés során a SZEB jugoszláv delegátusának gazdasági vezetője,

Gavrilović egyenesen letagadta a megtorlásokat. Mint mondta: „a Bácskában semmiféle magyar üldözés nincs és nem volt. (...) csupán két községből, Csurogról és Zsablyáról utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódtság, stb. svábok által elhagyott részeibe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén, stb. például voltak népbíróági tárgyalások és ennek folyamánaképpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.” Majd nyomatékosan még hozzátette: „a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...”¹⁸

A magyarok elleni megtorlásról nemcsak a hivatalos körök szereztek tudomást, de a rokonokon, ismerősökön, menekülteken keresztül a szélesebb közvélemény is értesült róla. Erre utal például Sulyok Dezső volt kisgazdapárti képviselő emigrációban írt visszaemlékezésében, de említést tesz róla naplójában Gröss József kalocsai érsek is. Illyés Gyula író 1945. május 27-én azt jegyezte fel naplójába, hogy értesülése szerint 30 ezer magyart öltek meg a Délvidéken, június 5-én pedig arról ír, hogy legutóbb már 40 ezer áldozatról hallott.¹⁹ A megtorlás a korabeli nyilvánosságban tabu témának számított, azok informális csatornákon keresztül terjedtek, de a gyilkosságokról például a korabeli délvidéki magyar társadalom szinte minden tagja tudott. A fentiek mellett ezt támasztja alá a Papp Árpád szerkesztésében 2016-ban megjelent *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944–1948)* második kötete is, amelyben a könyv szerkesztője a még élő tanúk visszaemlékezéseit rögzítette (11–290. o.). De idézhetném a Várady Imre bánati kisebbségpolitikushoz hat muzslyai férfi kivégzéséről eljuttatott, kézzel írott korabeli feljegyzést is.²⁰ A feljegyzés ismeretlen szerzője egy tanúra hivatkozva azt állította, hogy a név szerint említett hat muzslyai magyar férfit a helyi szerb gátör bosszúból verette agyon, mivel amikor a németek elrendelték a Bánátban a fegyverek összeszedését, ez a hat férfi segédkezett a németeknek.²¹

A magyar történetírás adós annak vizsgálatával, hogy később, 1948 után, a magyar-jugoszláv viszony drámai megromlásának éveiben Budapest miért nem játszotta ki a Tito-rezsim ellen a magyarok elleni megtorlás kártyáját. Egyetlen olyan esetről tudok, amikor a *Szabad Nép* megszellőztette ezt a kérdést. A cikk *A Tito-banda bűncselekményei Jugoszlávia magyar és román nemzetiségű lakossága ellen* címmel, 1951. április 26-án jelent meg az MDP központi lapjában. A cikk a jugoszláv Tito-ellenes politikai emigráció Moszkvában megjelenő lapjára hivatkozva írta: „Tito politikájának nacionalista és sovíniszta jellege a nemzetiségi kisebbségekkel szemben különösen Jugoszlávia felszabadulása után jutott kifejezésre”. A „hóhér Rankovics”, az OZNA vezetője parancsára a magyarokat „háborús

bűnösnek, horthystának, vagy nyilasnak kellett nyilvánítani”. Ha egy „soviniszta szerb vagy horvát”, folytatódik a cikk, feljelentett egy magyart, „az OZNA azonnal letartóztatta, majd minden kihallgatás, vagy bírósági ítélet nélkül agyonlőtte, vagy kiutasította az országból. Az OZNA rövid idő alatt a magyar (...) nemzetiségű dolgozók tízezreit semmisítette meg vadállati módon.”

A kérdés ezek után az, ha Budapest megbízható forrásokból, megalapozott információkkal rendelkezett a megtorlásokról, miért igyekeztek azt hosszú évtizedekig kitörölni a magyarok történelmi emlékezetéből? De válaszolni kell arra a kérdésre is, mi motiválta Jugoszlávia hatalmi tényezőit, hogy letagadják az általuk elrendelt, s mint utóbb kiderült, a korabeli jelentésekben alaposan dokumentált tömeges kivégzéseket? Ez utóbbira talán könnyebb válaszolni. A hallgatás és a tagadás Jugoszláviában kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy átrajzolják, tisztára mosásák, heroizálják az új partizán elit hatalomra kerülésének és kisebbségpolitikájának keletkezéstörténetét. E hamis történet szemlélet politikai üzenete az volt, hogy az új politikai elitől és magától a rendszertől ab ovo idegen a bosszú és a megtorlás. A büntetés és a számonkérés igazságos volt, az kizárólag a háborús bűnösök és a „nép ellenségei” ellen irányult, és „Jugoszlávia népeit szolgálta”.²² Az új, kommunisták vezette jugoszláv állam magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikájának keletkezéstörténete tehát „tisztá fogantatású”.

A második jugoszláv állam széthullásával párhuzamosan, mintegy ennek reakciójaként, a jugoszláv államból kiváló új nemzetállamokban egy ezzel radikálisan szembenálló nézőpont jelent meg: a Tito-korszak Jugoszláviája „bűnben fogant”, a kommunista rendszer története az ország népein elkövetett permanens „hatalmi erőszak”, a „társadalom szőnyegbombázásának” története. A saját identitásukat kereső új államok történészei viktimológiai párbajt vívtak és részben vívnak még ma is egymással, ki szenvedett többet.²³

Úgy vélem, hogy Magyarországon a hallgatásnak nem elsősorban bel-, hanem alapvetően külpolitikai okai voltak. Magyarország vesztes ország volt, az 1947-es békeszerződésig a hatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta, az ország tehát mind belpolitikailag, mind pedig külpolitikailag korlátozott szuverenitású ország volt. Ezt a függést, mint ismeretes, a kizárólagos szovjet befolyás váltotta fel. Budapest kezdetben számított Belgrádra a csehszlovákiai magyarok elleni durva kitelepítés kérdésében, de erősen közrejátszott ebben egyrészt az újvidéki razzia miatt érzett lelkiismeret-furdalás, a határkérdés, a háborús jóvátétel, majd pedig Jugoszlávia társadalmi rendjének követendő példája. Sok még a válaszra váró kérdés, az okok részletes vizsgálata még várat magára. Azt azonban nagyobb tévedés nélkül állíthatjuk, hogy a megtorlások nyilvánosságra hozatala, kutatása hosszú évtizedekig alárendelődött a két ország közötti vitás gazdasági, politikai kérdéseknek, illetve a hidegháború szovjet szempontú globális érdekeinek.

JEGYZETEK

- 1 Lásd Matuska Márton cikksorozatát a Magyar Szó 1990-es évfolyamában, illetve a VMDK-nak a Vajdasági és a Szerb Tudományos, Művészeti Akadémia elnökéhez intézett felhívását a Magyar Szó 1990. április 20-ai számában. Mint a felhívásban olvashatjuk: „Elérkezett az az idő, amikor tudományos módszerekkel kell kivizsgálni a vajdasági történeteket a megszállás alatt és közvetlenül a felszabadulás után.”
- 2 A teljesség igénye nélkül a korai magyar nyelvű irodalomból: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, 1991.; Uő: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, 2004.; Uő: *A délvidéki magyarság tragédiája*. In: Rubicon, 2009. 5. sz. 46–47.; Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum*. I. Újvidék, 1991.; Uő: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*. Bántás, Szerémség, Baranya, Muravidék. H.n. és é.n.; Uő: *Újvidéki hideg hetek 1944-ben*. In: Regio, 1994. 1. sz. 77–95.; Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II. Tóthfalu*, 1999.; Uő: *Hol vannak a sírok?* Óbecse, 2007.; Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, 1994.; Teleki Béla: *Becse történetéből*. Becse, 1995.; Szloboda János: *Zentán történt 1944-ben*. Újvidék, 1997.; *Miért? Zakaj? Lendavski zveski*. In: Lendvai füzetek 16. (Szerk.): Kulčar, Silvija – Unger, Mira – dr. Bencze Lajos – Göncz László. Lendva–Lendava, 1998.; Ádám István – Csorba Béla – Matuska Márton – Ternovácz István: *A temerini razzia*. Temerin, 2001.; *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenés atrocitásokról*. (Szerk.): Csorba Béla – Matuska Márton – Dr. Ribár Béla. Újvidék, 2004.; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson, Adorjánban*. Szeged, 2007.; Uő: *Jelöletlen tömegsírok*. In: Rubicon, 2009. 5. sz. 40–44. (a továbbiakban: Forró 2009.)
- 3 Forró 2009.; Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945*. In: A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 1. Arhivski izvori Titove Jugoslavije. 1. Szeged–Zenta, 2011.; Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 1. Represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, 2006.; Uő: *U ime naroda: politika represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, 2014.; Janjetović, Zoran D.: *Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata*. In: Fleck, Hans Georg – Graovac, Igor (red.): *Dijalog povjesničara – istoričara 3*. Zagreb, 2001. 389–401.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Priredili: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate. Slavonski Brod, 2005.; Geiger, Vladimir (red.): *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti*. Knjiga 2. Slavonija, Srijem i Baranja. Slavonski Brod, 2006.
- 4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K-28 Miniszterelnökség (ME) Kisebbségi osztály. 1944-R-25 965. (a továbbiakban: MNL OL); Nagy Iván életrajzára lásd Dévavári Zoltán: *Klikkharok az emigrációban – Nagy Iván (1904–1972) délvidéki magyar emigráns politikus iratai (1949–1954)*. 13–61. Budapest, 2021.; Kisebbség-politikusi tevékenységről lásd A. Sajti Enikő: *Kisebbségben – Délvidéken. Várady Imre (1867–1959)*. Pécs, 2024. 165–181., 246. (a továbbiakban: A. Sajti 2024).
- 5 MNL OL K 28 ME Kisebbségi o. 1944-R-25 965. Az eredeti szövegből csak pár sort idézek: „és danuni költ nekik és ütötte szurkálták fejbe lövöldösztek és a bosszutba össze kötözve bele hanták még pedig éltek...”
- 6 Uo.
- 7 A Sajti Enikő: *Délvidék. A magyar kormányok délszláv politikája 1941–1944*. Budapest, 1987. 99–105.
- 8 MNL OL A nemzeti kormány miniszterelnökségének iratai. 1944/1945-1949-XIX-A-1-j-XXIII-112-1945. 21. doboz.
- 9 A. Sajti Enikő: „*En ezeket magamtól meg sem írtam volna...*” *Katolikus egyházi források a magyarok elleni partizán megtorlásokról a Bácskában*. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. (Szerk.): Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. Budapest, 2011. (a továbbiakban: A. Sajti 2011.); Uő: „*Kis Bácskából süvít a szél...*” *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken*. Pécs, 2023. 203.
- 10 Tóth Tamás: *A Kalocsa–Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben*. In: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapja alkalmából. (Szerk.): Somorjai Ádám OSB – Zombori István. Budapest, 2016. 439–454.
- 11 A. Sajti 2024. 221–222.
- 12 A. Sajti 2011. 203–204. E női szerzetes kongregáció történetét dolgozza fel Ribai M. Elma: *Isteni Megváltóról nevezett nővérek. (Isteni Megváltó Leányai)*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 10. 3–4. Budapest, 1998. 181–200. A szerző nem tér ki a nővérek fent említett tevékenységére.

- 13 A. Sajti 2011. 209–210.
- 14 MNL OL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé-1946. 55. doboz
- 15 MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia – 16/b-1874/1946. 22. doboz.
- 16 Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, 2002. 223. Romsics Ignác Ardayra hivatkozva tartja reálisnak e számot. Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, 2006. 83.; Stark Tamás: *Migrációs folyamatok a második világháború alatt*. In: Kisebbségkutatás. 11. évf. (2001) 4. sz. 29–39.; Kocsis, Károly – Kocsis-Hódos, Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest, 1998. 153. Szerbiai szerzők viszont éppen jugoszláv népszámlálási adatokra hivatkozva tartják túlzónak még a 20 ezres számot is. Cvetković, Dragan: *Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu*. In: Dijalog povjesničara – istoričara. 9. Zagreb, 2005. 489–508.; Uő: *Pregled stradanja sravnovništva Vojvodine u Drugom svetskom ratu*. In: Istorija 20. veka, 2005. br. 1. 91–108.
- 17 Uo. Rex József (1920-?) tevékenységére részletesen lásd A. Sajti Enikő: *Egy kommunista káder a külügyben 1945-1948: Rex József*. In: Forrás, 2009. július–augusztus. 89–109.
- 18 Uo.
- 19 Sulyok Dezső: *A magyar tragédia. I. rész. A Trianoni Béke és következményei*. Newark, 1954. 156–157.; Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. É.n. 56.; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, 1986. 364., 366.
- 20 A. Sajti 2024. 221–222.
- 21 Uo. 220–221.
- 22 A „nép ellensége” lényegében bármeddig tágítható fogalom volt. Ennek korabeli hivatalos értelmezését tárgyalja Mitrović, Momčilo: *Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata*. In: Fleck, Hans Georg – Graovac, Igor (red.): *Dijalog povjesničara – istoričara* 4. Zagreb, 2002. 249–266.; Uő: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, 2007.
- 23 A vita összefoglalására lásd Kočović, Bogoljub dr.: *Nauka, nacionalizam i propaganda. (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*. Pariz, 1998., valamint Žerjavić, Vladimir: *Yugoslavia – Manipulations with the number of Second World War Victims*. www.hir.hr/books/manipulations/p06.htm (Letöltés ideje: 2024. szeptember 20.) Jugoszlávia 1941–1945 közötti közvetlen embervesztését Kočović 1 014 000 főre, Žerjavić pedig 1 027 000 főre teszi, az eltérés tehát viszonylag csekély.

REVOLUCIONARNI TEROR OZNE U SRBIJI 1944-1946.

tehnologija likvidacija tajne policije

DR SRĐAN CVETKOVIĆ

APSTRAKT

na kraju i neposredno po okončanju Drugog svetskog rata u svim zemljama Istočne Evrope pa i Jugoslaviji i Srbiji došlo je do snažnog vala represije i revolucionarnog terora instrumentalizacijom antifašizma u svrhu eliminisanja protivnika revolucije. Ovo nasilje je samo jednim delom uslovljeno ratom, „etosom odmazde“ pa čak i ličnim razlozima koji neminovno prate gotovo sve oružane sukobe u istoriji dok je veći deo predstavljalo prvu fazu dobro isplanirane komunističke revolucije u kojoj je etapno trebalo eliministi njene klasne i političke protivnike. Najpre je to činjeno likvidacijama bez sudova u režiji tajne policije a potom su primat imali montirani politički procesi uglavnom po optužbama, a za ratne zločine ili neku vrstu kolaboracije.

ABSTRACT

At the end and immediately after the conclusion of World War II, a strong wave of repression and revolutionary terror swept through all Eastern European countries, including Yugoslavia and Serbia, by instrumentalizing antifascism to eliminate opponents of the revolution. This violence was only partially driven by the war itself, the “ethos of retribution,” and even personal motives, which inevitably accompany almost all armed conflicts in history. However, to a greater extent, it represented the first phase of a well-planned communist revolution, aimed at gradually eliminating

its class and political opponents. Initially, this was carried out through extrajudicial executions orchestrated by the secret police, followed by staged political trials, mostly based on accusations of war crimes or some form of collaboration.

ABSZTRAKT

A második világháború végén és közvetlenül annak lezárását követően Kelet-Európa valamennyi államában, így Jugoszláviában és Szerbiában is, jelentős mértékű represszió és forradalmi terror bontakozott ki, amelynek során az antifasizmus eszméjét eszközként alkalmazták a forradalom ellenfeleinek felszámolására. Az erőszak részben a háborús körülmények, az ún. „megtorlás ethosza”, valamint személyes indítékok következménye volt, amelyek jellemzően minden fegyveres konfliktust kísérnek. Mindazonáltal, az események jelentős része egy előre megtervezett kommunista forradalom első fázisaként értelmezhető, amelynek célja az osztályellenség és a politikai opponensek fokozatos eliminálása volt. Kezdetben ez bírósági eljárás nélküli kivégzések formájában zajlott a titkosrendőrség irányításával, amelyet később koncepciók perek váltottak fel. Ezen eljárások során a vádlottakat rendszerint háborús bűncselekményekkel vagy valamilyen kollaborációval kapcsolatos vádakkal illették.

Prva tajna politička policija u komunističkoj Jugoslaviji bila je organizacija nazvana *Odeljenje zaštite naroda* (u izvorima se ponekad može sresti i izraz *Odeljenje za zaštitu naroda*). Ova je u istoriji ostala upamćena po skraćenici OZNA („Ozna sve dozna!). Ona je preteča celokupnog sistema državne bezbednosti koji će se izgrađivati u kasnijem periodu, kao i jedan od najavžnijih oslonaca totalitarne vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Kao i u Sovjetskom Savezu, tajna policija predstavljala je „isukani mač“, „najrevolucionarniji i najbobreniji organ za čuvanje tekovina naše revolucije“. Njen prvi načelnik i kasniji dugogodišnji simbol državne bezbednosti uopšte, bio je Aleksandar Ranković, član najužeg rukovodstva KPJ/SKJ do 1966. godine. Ovoj službi su davani epiteti u stilu: „herojska Uprava državne bezbednosti na čelu sa drugom Markom“ ili „jedna od najlepših tekovina velike narodno-oslobodilačke borbe naših naroda“.¹

OZNA je od svog nastanka 13. maja 1944. dekretom Josipa Broza Tita ustrojena kao politička policija, metodološki po sovjetskom modelu, vođena iz jednog centra i organizaciono jedinstveno postavljena za celu Jugoslaviju. Smatralo se nužnim da se stvori jedinstvena i moćna organizacija koja će upravljati političkom obaveštajnom službom u inostranstvu i na okupiranoj teritoriji, kontraobaveštajnom službom u jedinicama NOVJ koja će biti predvodnik u obračunu sa „petom kolo- nom“ i „narodnim neprijateljima“. OZNA je preuzela funkcije političke policije i

kontrašpijunaže od postojećih obaveštajnih centara, pa su tako odvojeni jedni od drugih obaveštajni i bezbednosni poslovi. Reorganizacija celokupne obaveštajne službe koja je već postojala u Narodno-oslobodilačkom pokretu izvršena je na predlog sovjetske vojne misije koja se nalazila pri Vrhovnom štabu.²

U organizacionom smislu, od velikog su značaja, bile instrukcije koje su dolazile od sovjetskog savetnika, pukovnika Timofejeva³, i oficira koji su prezentovali iskustvo sovjetske službe. Načelnik Aleksandar Ranković je već 18. maja 1944. izdao Uputstvo u kojem se, do detalja, razrađuju zadaci OZN-e i njenih organizacionih jedinica na terenu. Ona je zamišljena kao svojevrsan „mač revolucije“ za suprotstavljanje spoljnim i unutrašnjim neprijateljima. Pored kontraobaveštajne i bezbednosne funkcije, naglašenija je bila njena orijentacija na slamanje političkih i klasnih protivnika revolucije i komunističke partije. Sa stvaranjem vojne strukture (prema spoljnom neprijatelju), nastala je bezbednosna struktura okrenuta prema „narodnom neprijatelju, reakciji, bandi, kontrarevoluciji“. Na terenu, organi OZN-e su se često stavljali iznad lokalnih civilnih vlasti i delili pravdu po svom nahođenju, smatrajući da „najvažnija institucija“ račune treba da polaže samo vrhovnoj komandi.⁴

OZNA je bila podređena Povereništvu za narodnu odbranu NKOJ-a, prve revolucionarne vlade, koja je stvorena na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. godine. Načelnik Ozne za celu Jugoslaviju bio je Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba NOVJ-a i organizacioni sekretar CK KPJ. Za njegovog zamenika određen je Svetislav Stefanović („Čeća“), i to na predlog sovjetske misije. Ozna za Srbiju formirana je u junu 1944. na Visu. Za prvog načelnika OZN-e za Srbiju postavljen je Slobodan Penezić, zvani „Krcun“.⁵

PO osnivanju 1944-1945. postojala su četiri odseka OZNE: prvi, za obaveštajni rad na okupiranom području (kasnije VOS ili SID) drugi, za obaveštajni rad na oslobođenoj teritoriji (UDBA), treći, za obaveštajni i kontraobaveštajni rad na zaštiti oružanih snaga i od delovanja stranih obaveštajnih službi (KOS). Četvrta uprava imala je najbrojniji personal i više organizacionih jedinica sa specifičnim stručno tehničkim obeležjima: Tehnički institut, kriptografija, kontra-radio služba sa snimačkim centrima i goniometrima, hemijska i foto-laboratorija, kontrola telefona, služba žičanih i radio veza. (kasnije 1954. godine ovde je inkorporirana služba za ozvučavanja (XII odeljenje).⁶ Na čelu prvog odseka OZNe za Jugoslaviju je najpre bio Maks Baće, drugog Pavle Pekić, trećeg Jeftimije Jefto Šašić i četvrtog Mijat Vuletić.⁷

Potom su redom nastajale jedna za drugom republičke OZNe. Najpre je stvorena OZN-a za Hrvatsku, potom za Bosnu i Hercegovinu i zatim sve ostale. Republičke OZN-e bile su potčinjene saveznoj, na čijem je čelu bio Aleksandar Ranković, a ona Ministarstvu odbrane na čelu s Josipom Brozom Titom (predsednik vlade DFJ). Na nivou okruga postojala su opunomoćstva, na nivou srezova poverenici i organi

OZN-e, pri jedinicama armije na terenu. U to vreme u Srbiji je bilo 86 sreskih poverenika, 15 okružnih odeljenja i na vrhu su se nalazila četiri odseka OZN-e.⁸ Postojali su odseci za: obaveštajni i kontraobaveštajni rad, pozadinu, tehničke službe i široka i razgranata mreža agenata, informatora i rezidenata na terenu.⁹

OZN-e za Srbiju nastala je na Visu tokom juna 1944. a na čelu službe za Srbiju imenovan je Slobodan Penezić Krcun, koji je do kraja 1944. uspeo da premreži celu Srbiju organima OZN-e. Direktno je učestvovao u izboru svojih saradnika i šefova provincijskih ispostava ove službe. Prvi načelnici OZNE za Srbiju su bili Svetolik Lazarević, Čile Kovačević, Radovan Grković i Slobodan Krstić Uča.¹⁰ Po naredbi vrhovnog komandanta oružanih snaga, tokom oktobra i novembra 1944. u Srbiji su, pri korpusima, uspostavljeni „oblasni odseci“ OZN-e: Zaječar – istočna, Niš – južna, Valjevo – zapadna i Kragujevac – centralna Srbija; postojale su zemaljske OZN-e za Vojvodinu i autonomnu Kosovsko-metohijsku oblast.

Grad Beograd imao je od 16. oktobra 1944. samostalno odeljenje, organizaciono podeljeno na 16 kvartova; koje je potčinjeno 1948. direktno OZN-i Jugoslavije.¹¹ Zbog važnosti zadataka, prvi šef OZNE za Beograd bio je ujedno i načelnik OZne za Srbiju Slobodan Penezić Krcun, ali je on na toj funkciji ostao veoma kratko. Za svog naslednika izabrao je Miloša Minića. On je, na poziv Aleksandra Rankovića, dužnost primio početkom novembra 1944. Ni on se nije previše zadržao na toj funkciji. Kada je izabran za republičkog javnog tužioca, na njegovo mesto došao crnogorski komunista Veljko Mićunović. Za zamenika izabrao je Radovana Grkovića. Mićunović je septembra 1945. imenovan za načelnika crnogorske OZNE, a na njegovo mesto došao je drugi crnogorski komunista Jovo Kapičić. OZNA (UDB-a) za Beograd bila je potčinjena OZNI (UDB-i) za Jugoslaviju sve do januara 1948. U Beogradu, kao važnom centru, formiran je poseban centar Ozne, koji je rukovodio operativom za ceo Beograd. Organizacija je postavljena po kvartovima (16 gredskih kvartova) sa posebnim odsecima, opunomoćenicima i vojnim izaslanicima, povereničkom mrežom i pomoćnim jedinicama, određenim postupkom i planom rada. Postavljeno je i prijavno odeljenje, koje se staralo za neprijateljske arhive i primalo prijave od građana protiv „neprijateljskih“ elemenata. U organizacinom smislu, izuzetno je značajna ispovest majora Ozne Milana Trešnjića, kasnije generalnog konzula SFRJ u Štutgartu.¹² Njegovo svedočenje kao učesnika omogućava nam da jasnije sagledamo atmosferu u kojoj je likvidirano nekoliko hiljada saradnika okupatora ali i nevinih građana. Trešnjić navodi da je predložen za oficira Ozne u prvoj brigadi Šeste ličke divizije, aprila 1944, pred desant na Drvar, od strane visokog oficira bezbednosti Dragoslava Pešića. Pri oslobađanju Beograda, oktobra 1944, dobio je zadatak da zauzme zgradu¹², kvarta Uprave grada Beograda na Dedinju i otpočne uspostavljanje narodne vlasti – prikupljanje

podataka o držanju stanovništva u vreme okupacije, hapšenje saradnika okupatora i pripadnika zaostalih jedinica Nedićeve garde i žandarmerije.

SEDIŠTA I ZATVORI

Sedište savezne OZN-e po ulasku u Beograd bilo je pri Vrhovnom štabu i u štabu Drugog korpusa smeštenom u Maglajskoj ulici na Dedinju zatim premešten u centar grada na Obilićevom vencu (zgrada Prizada kasnije Tanjuga). Njome su u prvo vreme rukovodili Đuro Stanković, Sreten Vulić, Srđan Brujić (svi iz Šeste ličke), zatim Pavle Pekić, Moma Dugalić i Dragoslav Pešić. Jedno vreme deo organa bezbednosti boravio je i u zgradi bioskopa Beograd na današnjem trgu Nikole Pašića. Na Obilićevom vencu (danas popularna studentska menza „Tri kostura“) odmah u blizini savezne nalazila se i OZN-a za Beograd i zatvor. Tu su se primali oficire OZN-e iz 16 kvartova u Beogradu koji su im dolazili na referisanje sa spisковima pripadnika kvislinškog aparata i građana optuženih za saradnju sa okupatorom. OZN-a za Srbiju je bila smeštena najpre u zgradi bioskopa Beograd, potom u Kneginje Ljubice (Zmaj Jovina 21), a glavni istražni zatvor se nalazio u Glavnjači na mestu današnjeg PMF-a; između njih je postojala direktna podzemna veza u Dušinoj ulici na mestu (Rudarsko-geološkog fakulteta). Klubovi i restorani službe u kojim su se okupljali saradnici i najveći broj stanova nalazili su se u Kosovskoj (gde je bio i restoran) i Sarajevskoj ulici; bio je popularan i dom SSUP-a Pane Đukić (pre rata oficirski dom, a posle 1968. Studentski kulturni centar kod Cvetnog trga).

Oslobađanje teritorije nametnulo je potrebu formiranja specifičnih jedinica za održavanje reda i mira, progon neprijatelja i protivnika, obezbeđenje zarobljeničkih logora, zatvora, granične linije i komunikacija. Od avgusta 1944. formiraju se jedinice Narodne odbrane, koje su objedinjene u **Korpus narodne odbrane Jugoslavije-KNOJ**. Kao svojevrсна unutrašnja vojska, imale su prioritetni zadatak obezbeđenje teritorije i eliminaciju svih protivnika novih vlasti (to su vršile po komandi oficira OZN-e). Po zauzimanju Srbije, stvorena je Narodna milicija, sa istim zadacima, ali na mikro nivou sredina. Ovlašćenja pripadnika OZN-e bila su neograničena. Oficir je mogao da ograniči ili oduzme građaninu mnoga prava do hapšenja i kažnjavanja. Mnogi pripadnici bezbednosti nisu mogli da se odupru iskušenjima kada se ima previše vlasti u rukama.¹³

Nasilja i nepravilnosti u radu organa OZN-e u Srbiji, brutalne i masovne likvidacije političkih i klasnih protivnika, učinile su da u jednom aktu početkom februara 1945. Slobodan Penezić-Krcun uputi svojim podređenima dokumenat u kojim se poziva da se prekine sa nepravilnostima: „1. Niko ne sme biti uhapšen, a da zato nema dovoljno razloga, a odluka se donosi na osnovu prikupljenih podataka; 2.

Istraga se mora sprovoditi u najkraćem roku na sasvim korektan način, istragom mi dobijamo podatke da bi lakše otkrivali saradnike i saučesnike; 3. Posle sprovedene istrage okrivljeni se predaje sudu na dalji postupak u kome mi nemamo više nika-kvog udela ni uticaja; 4. Organi OZN-e ne smeju se mešati u rad jedinica Narodne odbrane; 5. Ne dozvoliti, da hapšenje vrši svaka komanda i svaki pojedinac na svoju inicijativu i da se stvara u svakom srezu zatvor; 6. Težište rada baciti na prikupljanje i stvaranje mreže za kontrolu sumnjivih lica, kontrolu privrede, saobraćajnih sred-stava i o tome nas redovno izveštavati. (..) Budite obazrivi kada su pitanju mobili-sani seljaci, a nisu zlikovci. Iste treba puštati odmah. Sa koljačima i oficirima treba postupati prema ranije izdatom uputstvu. Naša naređenja treba shvatiti ozbiljno i reagovati brzo na njih ..“¹⁴

LIKVIDACIJA NARODNIH NEPRIJATELJA I KOLABORACIONISTA 1944-1945.

Revolucionarna pravda krajem i neposredno nakon rata u Srbiji koja je bila u rukama OZNE, kao i svim zemljama *narodne demokratije*, patila je od sličnih manj-kavosti – široko definisana kolaboracija, neodmerenost kazne, direktna zavisnost sudstva od izvršnih vlasti i slično. Represija i zločini na kraju Drugog svetskog rata imali su ovde boju i nekontrolisane ratne osvete tipičnu za sve ratove. Ipak pažljivom analizom izvora o velikom broju ubijenih civila, pripadnika građanstva i kritičke inteligencije mora primetiti organizovani napor komunističke partije da se pod zavesom antifašizma u prvim godinama po oslobođenju delovanjem pre svega tajne političke policije OZNe a kasnije UDB-e oslobodi raznih političkih i klasnih protivnika revolucije. Kažnjavanje optuženih za kolaboraciju bilo je pre svega u rukama OZN-e i vojnih organa da bi se kasnije od polovine februara 1945. prešlo sve više na sudske organe (vojni, civilni sudovi i sudovi časti) u kojima je tajna komunistička policija takođe imala ključnu ulogu.

U toku tih prvih meseci po oslobođenju od okupatora većina uhapšenih likvidi-rana je bez odluke suda ili u farsičnim procesima koji su se često završavali osudom na smrt. Naročito su na meti građanski političari, činovnici bivše administracije ali i trgovci, fabrikanti, sveštenici, „nepoštena inteligencija“, „kulaci“ (bogat seljaci) i drugi što je ovom nasilju davalo ton *klasne revolucije*. Isto tako, u slučaju domaćih Nemaca i Mađara bilo je elemenata progona, logorisanja i kolektivne odmazde za učinjene zločine u ratu. Ipak, zahvaljujući otvaranju arhiva državne bezbednosti poslednjih godina sprovedena su zamašna istraživanja i obelodanjen je dovoljno dokumenata, pa se može sasvim precizno i utemeljeno rekonstruisati organizacija i rad OZNe kao metodologija i intenzitet revolucionarnog terora na kraju rata i

neposredno po oslobođenju. Onakav kako je osmišljen u vrhovima političko-bezbednosnog aparata.

Srbija i njeni gradovi, kao centar kolaboracije, leglo „buržoazije i narodnih neprijatelja“, kao nosilac „velikosrpskog hegemonizma“, bili su posebno na meti revolucionarnih snaga i tajne policije. Beograd, kao najvažniji centar srpske reakcije u očima vodećih komunista, trebalo je s posebnom pažnjom očistiti od „nenarodnih elemenata“. Uspostavljanje narodne vlasti pratio je divlji obračun sa nosiocima kulturnog, političkog i javnog života okupirane Srbije ali i suparničkog pokreta otpora pobeđenog u građanskom ratu. Divlja čišćenja obavljana su u najvećoj tajnosti i pod okriljem noći, o čemu se ipak ispostavilo da postoje i pisani tragovi tako da je danas moguće doći do širih i preciznih saznanja. Ne treba gubiti iz vida da se sve odvijalo u atmosferi nezavršenog rata, u vreme kada su se još mogle čuti topovske salve sa Sremskog fronta udaljenog svega stotinak kilometara. Ono što danas znamo o ovom nasilju pored tek od skora dostupnih najvažnijih policijsko-bezbednosnih i vojnih izvora uglavnom se bazira na izjavama, svedočenju i memoarima žrtava i savremenika a ređe aktera, posebno glavnih. Svi ti izvori nam omogućavaju da složomo kockice složenog mozaika represije u režiji OZNe krajem 1944. i početkom 1945.

„Zakleo sam se još kao skojevac, kad dođem u Beograd i upadnem u ove vile buržoaske, ovih eksploatatora, krvopija radničke klase i poštenih ljudi, ja ću pro-naći najluksuzniju vilu nekog buržuja, uskočiti u nju, potražiti najluksuzniji krevet i sa sve čizmama svojim partizanskim i ličkim blatom na njima – leći i prespavati.“ -prseća se tadašnji major OZNe Milan Trešnjić U očima naročito ličkih, kordunaških i krajiških partizana unesrećenih ratom, Beograd je bio fašističko gnezdo koje treba potpuno očistiti. O emotivnom naboju oslobodilaca svedoči i Momčilo Dugalić, takođe jedan od čelnika Ozne u jesen 1944: „Sećam se da sam, negde u početku rata, rekao sebi da, ako ostanem živ, moram da posetim Banjički logor. Oktobra 1944. došao sam na Trošarinu, tamo su tada bili pašnjaci sa ovcima, krenuo ka Banjici i prva soba na koju sam naišao bila je prepuna dokumenata pobijenih rodoljuba. Od ulaza do dna sobe više od jednog metra visoka gomila! Kako onda da ne hapsimo i ne sudimo zločincima?“¹⁵ Pripadnik OZNE iz XII kvarta (Dedinje-Senjak) Bata Živančević ispovedio se Đorđu Laloviću, kojeg je više puta saslušavao i lično poznavao: „Čoveku, kojeg sam trebao da likvidiram, stavio sam pištolj u usta. Molio je i kukao: 'Sinko, imam dva sina kao što si ti!'. Ja sam opalio revolver i razneo mu glavu. Tada sam smatrao da sam učinio veliku stvar za partiju.“¹⁶

ZADACI OZN-E

Posle uspostavljanja mreže organa ove službe pristupalo se likvidacijama kako istinskih zločinaca tako i političkih protivnika revolucije – „narodnih neprijatelja“ i stvaranju mreže poverenika. Njome je za kratko vreme uspostavljena sveobuhvatna kontrola nad stanovništvom Srbije. Po oslobođenju uveden je policijski čas od 18 do 6 časova ujutro i izdata naredba o zamračivanju od strane komandanta grada Ljubodraga Đurića.¹⁷ Novine su pozivale građane na saradnju i obračun sa kolaboracijom i fašizmom.¹⁸ Postojali su pripremljeni spiskovi, ali se svakodnevno radilo na prikupljanju podataka i stvaranju kartoteke i dosijea. Saradnika i doušnika u tom poslu nije nedostajalo. „Moja kancelarija je uvek bila puna naroda spremnog na saradnju“ – tvrdi major Trešnjić. Božidar Zec, komesar 8. crnogorske brigade koja je sprovodila čišćenje u XIV kvartu (Čukarica), navodno je priznao pred polazak na Sremski front: „S ponosom smo išli i borili se, pa kad smo ovde stigli građani su nas oduševljeno dočekali. Još iste večeri donosili su nam prijave, davali imena i adrese izdajnika. Oni su nas sami vodili do tih izdajnika i četnika kako su za njih govorili. Danas vidim, mi smo njima verovali, prijavljene presuđivali i streljali. Mnogo ljudi je stradalo i ne mogu da prežalim što će ljaga pasti na 8. crnogorsku brigadu.“¹⁹

Tako opunomoćenik OZNE 47. divizije NOVJ 15. novembra 1944. o zadacima i ustrojstvu i izboru poverenika OZNe piše sledeće: „Da bi ispunili zadatke postavljene od našeg naroda i naše Partije, moramo svojski prionuti na rad i postati majstori svoga posla. Jedan od najglavnijih zadataka uopšte, danas je uništenje domaće reakcije – izdajnika – njihovo istrebljenje iz samog korena i davanje vlasti narodu. Da bi uspeali u ovome, moramo pre svega podići i učvrstiti organizaciju – OZNU. Organizaciju OZNE podići ćemo i učvrstiti samo ako u nju za poverenike uzimamo one koji su to svojim ponašanjem, odanošću i radom zaslužili. Treba imati na umu da poverenici ne smeju znati jedan za drugog, kao i da se isti na radu pokažu što konstruktivniji.“²⁰

Prema Jefti Šašiću prvi zadaci OZN-e po ulasku u Beograd bili su sledeći: „Prvo, formirati centar, koji će rukovoditi radom za ceo Beograd. Drugo, postaviti organizaciju po kvartovima. Treće, pomoćne jedinice za izvršenje svih tih zadataka, i četvrto, postupak i plan rada. U odnosu na kvartove trebalo je postavljati opunomoćenike za kvart i vojnog izaslanika pri kvartu. Trebalo je postaviti i odeljenje koje će se starati za neprijateljske arhive, koje će primati prijave od građana protiv neprijateljskih elemente. Postavilo se pitanje koliko će nam biti potrebno ljudi za takve zadatke..., mobilizirali smo iz jedinica ljude da bi mogli da radimo. Uz to da bi mogli odrađivati poslove, mi smo tada dobili četvrtu izviđača i kadrove po kvartovima. Dana 15.10. zabeležio sam da nam treba iz Desetog korpusa hitno pozvati

oficire u Beograd, jer nam treba samo za dva kvarta 11 i 12 bar po 10–12 ljudi. Kao drugo postavio sam da nam se stavi na raspoloženje Konjička brigada da bi mogli što efikasnije raditi u Beogradu...”²¹

HAPŠENJA, ISLEĐIVANJA I „NEJASNI KRITERIJUMI“

Mnogi pronađeni dokumenti govore o načinu hapšenja i isleđivanjima od strane OZNE kao i nedorečenim kriterijumima kojima se služba rukovodila u tim prvim mesecima. Tako na primer Okružni komitet KPJ za Mladenovac, 25. oktobra prosleđuje svojim sreskim organizacijama *Uputstvo o formiranju i konsolidaciji vlasti*. Između ostalog, u tom dokumentu govori se i o tretmanu neprijatelja likvidacijama i izveštajima o streljanim:

„Ustrojiti takođe spisak o svim krivcima u tom srezu. Prilikom hapšenja dati detaljnu karakteristiku zašto se sumnjičeni hapsi. Ne hapsiti one za koje nema dovoljno dokaza o krivici, jer se time kompromituje naša vlast. Bez dokaznog materijala hapsiti one za koje se pouzdano zna da su rovarili i bili u službi neprijatelja. Naročito treba biti odlučan i voditi računa o onim neprijateljskim elementima kroz koje ćemo biti u mogućnosti da što brže uništimo neprijateljski kadar, koji bi sistematski rovario u našoj novoj zemlji. (...) Najsavesnije čuvati one zatvorenike koji bi mogli svojim iskazima otkriti druge saučesnike. Njihovim iskazima u mogućnosti smo da otkrijemo neprijateljsku mrežu. Prilikom saslušanja istih treba taktizirati kako bi smo dobili od njih što više podataka. U komplikovanijim slučajevima, koliko nadete za shodno, sprovedite ih komandi područja – Mladenovac. (...) Svake subote slati spisak onih likvidiranih lica u vašem srezu sa tačnim naznačenjem zašto je koje lice likvidirano. Krivce obrazložiti detaljno, naznačiti sav dokazni materijal ako ga ima, a ako nema dokaznog materijala, obrazložiti na osnovu čega je imenovani likvidiran, (iskazi svedoka, itd.). Pritvorenike treba po mogućstvu saslušati odmah i odmah iza toga donositi odluke o puštanju ili likvidaciji. Samo u slučaju nedovoljnih dokaza za obe ove odluke zadržavati osumnjičenog i dalje u pritvoru. U pritvoru zadržati i one političke zatvorenike koji nemaju dovoljno krivice za likvidaciju, a nisu zaslužili da se puste na slobodu. U pritvoru će oni ostati sve dotle dok se ne budu obrazovali logori za tu vrstu krivaca. U međuvremenu ovi krivci biće upućivani na prinudni rad. (...) Svaka veza s kućom zabranjena je. Naročito paziti da u pritvor spolja ne dolaze nikakve vesti. Vrlo oprezno kontrolisati i nadzornike pritvora. Skrenuti im pažnju na to, da će ovako ko bude prenosio iskaze pritvorenika biti najstrožije kažnjen. Voditi spisak svih puštenih pritvorenika i dalje ih ostavljati pod neopaženom kontrolom naših vlasti. (...) Spisak lica koje ste likvidirali za ovo proteklo vreme, pošaljite u subotu 28. H. s tačnim naznačenjem, kako je i gore objašnjeno, zašto je koje lice likvidirano.”²²

Za sprovođenje ovih odluka, bila je neophodna čvrsta saradnja civilnih organa vlasti i OZNE. U Narodnooslobodilačkim odborima u lokalnim sredinama bilo je ljudi različitih političkih ubeđenja, čak i nekih predstavnika predratnih građanskih stranaka koji su se protivili staljinističkim metodama. Nekoliko dokumenata ukazuje na to da je OZNA morala da okupi najsurovije i najbeskompromisnije ličnosti, koje bi delovale kao „mač revolucije“. Sreski komitet Kosanice (Kuršumlja) uputio je 20. novembra 1944. Okružnom komitetu za Toplicu preporuku za novog šefa Ozne u svom mestu, navodeći i osobine koje je poželjno da isti poseduje:

„Dragi drugovi, Zbog nagomilanih uhapšenika i opasnih zlikovaca koje sada naglo hvatamo, hitno je i nužno da druga Gradimira Filipovića smenimo a na njegovo mesto postavimo spremnijeg druga. Radi se o OZN-i. Sada naročito imamo u zatvoru najprepredenije špijune, izrode i zlikovce. (...) Pravi stručnjak je potreban da sa ovim tipovima rasčisti i od njih iznudi priznanje.“²³ U istom duhu je pisan i izveštaj okružnom rukovodstvu iz Velike Plane: „Za poverenika O.Z.N.-a postavljen je sa pristankom druga Banovca (...) drug Drag. Kršljanin. Mi smo vam za njega već javili. On je član partije i najbolji naš drug u Krnjevu. Inače je učitelj. Hapšen je, progonjen, bio 8 meseci na Banjici, uglavnom od glave do pete je naš drug. Istina, ima i mana – ukočen je, suviše strog, nema pomalo i takta...ali jedino na tom mestu može odlično zadovoljiti. Kao islednik je odličan. Bez kompromisa je, nepokolebljiv, čvrst, veran do kraja, smrtno mrzi neprijatelja, fašiste i izdajnike. I ono što je u našem srezu očišćeno – i njegova je zasluga.“²⁴

Osumnjičeni su uglavnom hapšeni na osnovu dojava partijskih aktivista i njima sklonih ljudi. Jefto Šašić ostavio je u svom Dnevniku svedočenje kako je Marko Ristić, pesnik, esejist i najistaknutiji srpski nadrealista, intenzivno sarađivao sa OZNOM u prvim danima po oslobođenju Beograda i praktično iodlučivao o životi i smrti mnogih. Pored njega Šašić imenuje Blagoja Neškovića kao jednog od glavnih ljudi koji su odlučivali o životu i smrti, sastavljajući spiskove građana za streljanje.²⁵

Među doušnicima tajne službe bilo je i poznatih ličnosti. Kao dobar saradnik Ozne prednjačio je poznati književnik Marko Ristić, inače autor poznatog članka „Smrt fašizmu – sloboda narodu“, u *Politici*, pa će o njemu Jefto Šašić zabeležiti: „Sveta Stefanović me je pozvao da zajedno krenemo kod Marka Ristića“²⁶ koji želi da se vidi i da zaoštri neke stvari kao dobar poznavao prilika u Beogradu. Marko Ristić je stanovao u Ulici Rige od Fere na broju 8 ili 11. Ristić nam je dao jednu čitavu lepezu imena i na taj način drugovi koji su radili u II odseku i koji su bili kao referenti zaduženi za Dražu Mihailovića imali su samo iz ovoga izvora dobru odskočnu dasku da mogu nastaviti sa radom...“²⁷

O uhapšenim i isleđivanim licima nastajale su knjige pritovrenika kao i opsežna kartoteka koja nažalost nije sačuvana u celosti. Bilo je dilema kako postupati prema

određenim kategorijama kao i različitog viđenja nadležnosti pojedinih odeljenja: „U tome celom radu, drugi momenat koji bi želeo spomenuti, a pitanje je te evidencije koja je stvarana već tada i to je bila opsežna kartoteka na bazi niza izvora o Beogradu, tako da nismo u Beograd odlazili praznih šaka. Odlazili smo sa određenom slikom o neprijateljskim elementima koje se trebalo hapsiti. Očigledno, još nije bilo kriterija. Metod rada nije bio dovoljno proveren, tako da smo neki put uspeli nabiti u zatvore i preko mere ljudi koje normalno ne bi trebali biti u zatvoru. Znam samo jedno, kada su već stavljeni i u podrum da sam dobio zadatak od Rankovića neposredno odem i da sa punim njegovim ovlašćenjima preispitam ko je sve to u zatvoru i da pustim sve one za koje smatram da ne treba da budu u zatvoru. Naime, dobrim delom i vojska je preuzimala neke inicijative, pa je i sa te strane, posebno u nekim podrumima bilo je nabijena masa ljudi što nas je moglo samo kompromitovati. Tako smo bili u stanju zaoštriti budnost, ali neki put u nekoj preteranosti i krutosti i odstupati i popraviti takve svoje propuste. Treći problem koji nam se nametao, a to je bilo pitanje kriterija. Nama situacija u tom pogledu nije bila dovoljno jasna kako se orijentirati prema četnicima, znači koga tretirati kao zločinca, a koga mobilizirati, pa preći preko takve prošlosti. Srpska državna straža. Ona je imala karakter profesionalne vojske, nešto između vojske i žandarmerije. Kako se postaviti prema njima, u kojoj meri su pripadnici te neprijateljske formacije bili tipična fašistička politička vojska, a sa druge strane koliko su kao organi bezbednosti vršili neke poslove, koje normalno treba svaka organizacija zajednica da svršava. To je recimo, pitanje saobraćaja u Beogradu i niz drugih funkcija koje normalno svaki režim mora imati. Oko tog kriterijuma stalno smo morali biti spremni da se korigujemo i da diferencirano pažljivo prilazimo. Eto to su, tri najkrupnija zadatka. Dilema je jedino bila u okviru OZNE sa Srbiju da li da se sa Srpskom stražom bavi III ili II odsek. Mi smo se vrlo brzo sporazumeli da je to pitanje II odseka, da on rasčišćava, a koliko se tiče vojske da sarađuje sa III odsekom. Ni u kom slučaju tendencija koja je počela preovlađivati da bi mi trebali kao III odsek da radimo neprijateljske formacije, nije bila prihvaćena i nismo se sa njom mogli da složimo.²⁸

Posle prijave građana, organi OZNE su privodili osumnjičene, a oficiri saslušavali i pravili njihov karton (dosije). Bilo je slučajeva da su se pripadnici Nedićeve straže, saobraćajni policajci, rečna straža, žandarmi, poštari, vatrogasci i slična uniformisana lica sama predavala, smatrajući da se nisu ogrešila o zakon i „okrvavili ruke“ u ratu i stoga se nisu povukli sa Milanom Nedićem i Dragim Jovanovićem.

„Suđenja“ su, po pravilu, u prvim mesecima po oslobođenju bila tajna ili fiktivna, često posle već izvršene likvidacije. O zlostavljanjima i primeni brutalne sile od strane OZNE prilikom iznuđivanja priznanja kao uobičajenoj pojavi u istražnom postupku koji je vođen daleko od očiju javnosti takođe govore brojni dokumenti:

„Ranije, još za vreme borbe bilo je uobičajeno tzv. tajno hapšenje tj. takovo hapšenje gde se se u stvari čovjeka ili onoga koga se već želilo uhapsiti jednostavno ukrade tako da nestane. Poslije se istraga također vodi tajno..“²⁹ Takođe, „bilo je slučajeva gdje su u zatvoru prerezivani vratovi, lomile se noge, udaranja puščanom cjevi pod rebra i kundakom u prsa, batinjanje svakojakim sredstvima, pljuskanje, izbijanje zubi, električna struja, morenje glađu. Ljudi su se nadalje provodili na stratišta iznakaženi od batina i struje, izbuljenih očiju i slično.“³⁰

Prema svedočenju Milana Trešnjića bivšeg oficira OZNE i jednog od organizatora masovnih likvidacija u Beogradu posle 20.oktobra 1944, sa svim kartonima i spiskovima dnevno se odlazilo u Maglajsku ulicu (na Dedinju) gde su ih ljudi iz glavnog štaba OZNE odobravali.³¹ Njihova olovka je najčešće ispisivala dve reči: „Banjica“ ili „streljati“ (uglavnom ovo drugo, ako su u pitanju bila uniformisana lica ili pojedinci označeni kao „izraziti neprijatelj“). Skinuti sa spiska, na kojem su ljudi stavljeni u kategoriju „S“ i određeni za streljanje bilo je jako teško.³² Posebno precizna evidencija se vodila o predstavnicima civilne vlasti: kmetovima, delovođama, predsednicima opština, policajcima i drugima iz činovničkog aparata. Klasni motiv nagoveštava se i činjenicom da se u dokumentima često, pored likvidiranih lica ili onih koji se nalaze na spisku za likvidaciju, navode i precizni podaci o vlasništvu nad zemljištem, nekretninama i drugoj imovini streljanih lica. Lica su u istražnom zatvoru često podvrgavana najrazličitijim oblicima torture i svirepim mučenjima (čupanje noktiju, sakaćenja, prebijanja itd.

MASOVNE LIKVIDACIJE „NARODNIH NEPRIJATELJA“ I RATNIH ZLOČINACA U SRBIJI

Likvidacije bez suđenja „neprijatelja revolucije“ bila su česta praksa od samog početka građanskog rata. Poznato je da su bile masovne u vreme „levih skretanja“ s kraja 1941. i početkom 1942. u Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, ali činjenice govore da su komunisti u klasni sukob i u Srbiji ušli rano, već u prvim mesecima ustanka 1941. godine.

Uloga lokalnih partijskih organa i Ozne i u likvidacijam neposredno po oslobođenju gradova u Srbiji 1944. bila je ključna. Mnogi objavljeni dokumenti upućuju na plansku akciju OZN-e i postojanje direktiva i zaključaka o likvidaciji političkih i klasnih neprijatelja *bez suđenja* odmah po oslobođenju određenih teritorija. Prostor nam dozvoljava da pomenemo samo neke od primera koji direktno govore o zločinima revolucionarnih vlasti pravdane „obračunom sa kolabnranima i ratnim zločincima“ u prvim mesecima nakon oslobođenja Srbije.

Plan je bio da se pobije što više saradnika okupatora i neprijatelja revolucije“, svedoči major OZNE Milan Trešnjić, „od ljudi u uniformi, nijedan nije bio zlikovac

i nije zaslužio metak u čelo. Sve ih je trebalo prebući i poslati u neku partizansku jedinicu na Sremski front, jer su svi bili voljni da se bore, svi bi rado otišli. Mnogi od njih bili su iskreni rodoljubi i umirali su sa rečima: 'Živeli oslobodioci Beograda! Živela oslobodilačka vojska!' kao na primer intelektualac i građanski političar Milan Komatina. Da su se sklonili dok ne prođe prvi talas ja tvrdim životom da niko od njih ne bi dobio više od dve godine."³³

Jefto Šašić, dugogodišnji prvi čovek vojne bezbednosti, govoreći o nastanku OZNe navodi da su početku streljanja bez suda bila sasvim uobičajena stvar:

„Inače nisu imali sudova niti islednika. Dakle sami su (orgni OZN-e-nap. aut.) vršili taj posao. Do tada su streljali 13, a imali su 52 u zatvoru..."³⁴

U tom smislu, pažnju posebno privlači dokument u vidu instrukcije, upućen Sreskom povereništvu KPJ za Kosmaj od 20. oktobra 1944. godine:

„Dragi drugovi, drug Ljuba vam je svakako govorio o radu, ja bi vam samo ukazao još na to, da strogo vodite računa o neprijateljskim elementima koji su na razne načine borili se protiv naše borbe, da se danas slučajno nekako ne sakriju i čekaju kakav pogodan momenat pa da nas ošinu. Ja mislim da vam je to jasno ko dolazi u obzir: neprijateljska špijunaža i organizatori, strogo o tome vodite računa, jer neprijatelj je budan... To se odnosi na one za koje znate da su zlikovci a neće da priznaju i one za koje se narod ne slaže da budu likvidirani (sve to spakovati u karakteristike). A sve ostale koje narod želi da budu likvidirani, likvidirajte ih negde van sela da se narod ne grozi i objavite na javnost (po uzoru na prilog koji vam šaljemo, nemojte slučajno navesti drugačije na presudi nego veće voj. suda kom. podr. Mlad.) P. S. 24. ov. mes. najkasnije do 13 h pošaljite spisak likvidiranih. Nemojte hapsiti za svake sitnice, jer se na taj način kompromituje narodna vlast. Postupak sa zatvorenicima što bolji, naročito sa onim koje pustite."³⁵

Ovaj dokument važan je zbog toga što govori da je već na dan 20. oktobra 1944, kada su okončane borbe za oslobođenje Beograda, postojao „prilog“, tj. neka vrsta obrasca ili šeme po kojem treba vršiti obračun i ubistva političkih protivnika na terenu. Ljudi su dakle streljani od OZN-e a onda je prikazivano je na javnim saopštenjima kao da je postojao nekakav Vojni sud. Partijske i bezbednosne funkcije su bile tesno isprepletane. Takođe, važna je i činjenica da ga je potpisao Petar Banovac, tada jedan od političkih rukovodilaca KPJ u okrugu Beogradskom, a neposredno potom i rukovodilac okružne Ozne na tom prostoru.³⁶

Na drugom mestu se takođe traži odobrenje rukovodstva „Ja sam prekuče pitao druga Banovca za mišljenje, da ih možemo poslati u Beograd, ili pak da vama javimo. (...) Trojicu bi mogli ovde i javno likvidirati, jer odgovaraju za indirektna ubistva. (...) A druge ćemo apsolutno konspirativno likvidirati. (za jednog od njih pop-Mika interveniše!) – Smatramo da vama tu u Beogradu – olakšamo posao. Mi bi to sami učinili. Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo“.³⁷

Kada su vlasti i policija konsolidovane i srasle, mogao je da započne udar po neprijateljima širom Srbije. Još uoči oslobođenja Beograda i drugih gradova i varoši po Srbiji na mnogim mestima otpočela su streljanja narodnih neprijatelja. Tako je već do 2. oktobra 1944. na Jablaničkom području streljano 13, a bilo 52 u zatvoru, a u Zemunu je bilo 57 streljanih i dato naređenje da se još 187 likvidiraju, dok je u zatvoru bilo oko 90 lica.³⁸ U Sreskom komitetu Dobriča već prvih dana nakon oslobođenja javljali su svom okružnom rukovodstvu da „narod oštro udara protiv njih i sam im izriče kazne kao zločincima, isto kažu treba oštro postupiti sa njihovim porodicama jer oni ih čuvaju i kriju.“³⁹ Čak i sekretar jednog sreskog odbora omladinskog USAOS-a u Pomoravlju piše krajem oktobra da „zbog hapšenja, saslušanja i likvidacije nisam bio u mogućnosti da uradim više jer me je to sprečavalo“.⁴⁰

Knjige uhapšenih i streljanih koje su samo delimično pronađene u arhivama državne bezbednosti beleže oko 2.500 uhapšenih i likvidiranih u Beogradu Zanimljivo je takođe da se u njima nalaze podaci o prethodnoj internaciji uhapšenih lica iz kvartova Ozne na Banjicu odakle su kasnije najčešće vođeni na streljanje u Lisičji potok ili druge obližnje lokacije ili su pak slati na Sremski front.⁴¹ Prema rečima Slavka Popovića, koji je bio na čelu suda jednog bataljona, za suđenje nekom licu bila je dovoljna i anonimna dojava. Posle toga lice bi bilo privedeno i proveravana je dobijena informacija. U slučaju kad bi krivica bila utvrđena i ako bi taj bio osuđen na smrt, što po njemu nije bilo tako često, nuđeno mu je da odabere poslednju želju a posle bi bio likvidiran. „Poslednje želje su se kretale od cigarete do molbe za pomilovanje nekog od članova porodice“.⁴² Sa spiskovima iz Maglajske oficiri bi se vraćali u svoj kvart, predavali ih komandirima pratećih vodova a ovi u toku noći vršili egzekucije u Lisičijem potoku, Banjičkoj livadi i drugde. Ozna je vršila istražni postupak, ona je „sudila“ i vršila egzekucije sve dok posle više od mesec dana A. Ranković nije zatražio uvođenje redovnih sudova. Žrtvama divljeg čišćenja kao i nekima kasnije osuđenim narodnim neprijateljima (poput Dragoljuba Mihailovića i drugima) čak i grobna mesta morala su ostati tajna (što i danas jesu), a što je svojevrsan civilizacijski presedan. Potom su ih predavali komandirima pratećih vodova a ovi u toku noći vršili egzekucije u Lisičijem potoku, Banjičkoj livadi i drugde. Ozna je vršila istražni postupak, ona je „sudila“ i vršila egzekucije sve dok posle više od mesec dana Aleksandar Ranković nije zatražio uvođenje redovnih sudova. Žrtvama divljeg čišćenja kao i nekima kasnije osuđenim narodnim neprijateljima (poput Dragoljuba Mihailovića i drugima) čak i grobna mesta morala su ostati tajna.

Najviše dokumenata o streljanjima tokom oktobra i novembra 1944. sačuvano je u arhivi okružnih komiteta KPJ za jablanički, zaječarski, smederevski, toplički i beogradski okrug kao i za teritoriju Vojvodine. Praksa je bila da su streljanja vršena uz direktno podsticanje i nadzor sa vrha partijske piramide. Već pri početku

likvidacija, Sreski komitet iz Kuršumlije tražio je pojašnjenja od nadređenog partijskog foruma o načinu na koji treba da budu izvođene:

„U zatvoru ima oko 30. Lica. Među njima nalaze se čuveni organizatori i vođe dražinovske. (...) Može li ko od ovih uhapšenih da se strelja kad se utvrdi njihova krivica i da li van grada ili u gradu pred masama?“

Odgovor okružnog komiteta nije sačuvan, ali se po daljim izveštajima i praksi vidi da su mesne vlasti dobile odrešene ruke za obračun sa neprijateljima. Komunisti iz Prokuplja izvestili su okružno rukovodstvo da su njihovi naoružani aktivisti uhvatili sedmoricu odmetnutih četnika iz sela Rgaja – i sve ih na licu mesta streljali. Takođe su, kao i oni iz Kuršumlije, najavili „*najstrožije mere prema dražićevskim familijama*“, tj. za sve one koji se i dalje nalaze u šumi i nastavljaju aktivnosti.

Tako je iz Velike Plane u Okružni komitet do kraja godine došlo upućeno bar još tri izveštaja koji su konkretno govorili o obračunu sa „reakcijom“.⁴³ Najpre treba navesti izveštaj Voje Kosovca s početka novembra 1944. godine:

„Dragi drugovi, šaljem vam sedmodnevni izveštaj u vremenu od 28-X- do 4-XI-44 g. (...) Likvidaciju bataljon vrši. Vrše ih trojke i petorke, ali one ne znaju koga likvidiraju. Na likvidaciji isprobavamo ljude, jer to je jedan od najboljih načina, koji stoji na raspoloženju. Njegova odlučnost, revolucionarnost, bezkompromisnost, mržnja prema neprijatelju – izražava se tu najbolje. Ko ne može da ubije neprijatelja, taj teško i skoro nikako ne može biti komunista. (...) Naše akcije se sastoje u prikupljanju podataka o krivcima, isleđivanju, hapšenju, likvidiranju itd. Spisak svih neprijateljskih elemenata prikuplja se preko naših najpouzdanijih ljudi bilo da su u N. O.O. bilo da su van njih. Preko N. O.O to ne činimo, pošto su oni često i vrlo sentimentalni, plašljivi prema takvim merama. (...) Iz priloženog spiska OZNe vidi se koliko smo ih do sada likvidirali. Trebalo bi ih još toliko da bude. Kod likvidacija koje zahtevaju konspiraciju pomalo smo grešili, ali sada već uspevamo da bolje organizujemo konspiraciju.“⁴⁴

U istom tonu pisan je i mesečni izveštaj iz Velike Plane na kraju novembra 1944:

„U zatvoru kod nas ima ljudi 86. Ima osuđenih na prisilan rad i logor 30. Likvidirali smo 86 neprijatelja. Trebalo bi još jedno desetak likvidirati pa bi sasvim dobro bilo tada bi u glavnom bilo čisto. (...) Amnestija je kod nas uspeła. (...) U dva tri slučaja se zaista pogrešilo, naime pušteni su ljudi koje smo morali zadržati. Nikoga ne bijemo nego lepo postupamo, tako da se to već priča o našoj velikodušnosti. U likvidaciji nije se nikad pogrešilo. Jer narod još nije rekao zašto ste ovog i ovog likvidirali, nego zašto niste i ovog i ovog. Tako narod veli. Dok članovi N. O.O. retko traže likvidaciju, i usuđuju se da intervenišu.“⁴⁵

Likvidacije su tekle po ovom unapred pripremljenom i dobro osmišljenom planu. Direktive sa vrha su bile precizne. Tražila se najveća konspirativnost i beskompromisni obračun sa reakcijom i kolaborantima i njihovim jatacima.

„Primetio sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrši konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljalje primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolazete, i pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom, da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost...” Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Ukoliko u toku čišćenja naidete na slučajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.⁴⁶

Nakon, obično kratkog boravka u istražnom zatvoru (najčešće svega nekoliko dana ili sedmica), gde su često podvrgavani mučenjima i surovim torturama, zatvorenici su, po pravlu tokom noći, vezivani telefonskom žicom i obično samo u donjem vešu, odvođeni u grupama od 15 do 30 na streljanje. Beleže se slučajevi likvidacije lica ranjenih ratnih zarobljenika koji su direktno iz bolnica sprovedeni na streljanje (Vlasotince, Valjevo, Beograd...). Najčešće u toku noći streljani su na lokacijama na obodima gradova, u krugu samih kasarni, obalama reka i drugim mestima. Samo tokom jedne noći 31. oktobra 1944. na lokaciju Lapotince kod Leskovca izvedeno je pred streljački vod 81 lice.⁴⁷

Egzekucija narodnih neprijatelja (prema izjavi Trešnjića, ali i drugih svedoka) vršena je uglavnom noću, u potaji i na više mesta širom Beograda. Kao najveća stratišta pominju se:⁴⁸ preko puta ambasade Turske – gde su streljana pretežno uniformisana lica; Belimarkovićev voćnjak (iskorišćene su nemačke benzinske jame, a potom su rake kopali zarobljenici, pretežno Italijani); Banjička šuma; Košutnjak (oko nemačkog groblja), Lisičji potok – možda najveće od svih, na mestu gde je nekad bio majdan za vađenje granita; kod stadiona Grafičara (Senjak); park Manjež; park Tašmajdan; kod Hale pionir; Kula Nebojša; Veliko ratno ostrvo; Ada Ciganlija; Marinkova bara, stadion FK Obilić; kod današnjeg stadiona FK Sindelić, naselje Braća Jerković, Rakovica; letnja pozornica Topčider; Jajinci, Železnička kolonija, Šarena (Careva) čuprija, teren ispod Avale i druga. Ponegde su korišćeni i nemački odbrambeni rovovi kao masovne grobnice. Prema priči starijih Beograđana, još dugo su se posle tih tragičnih meseci mogli videti ljudi sa ašovima koji su krišom prekopavali Lisičji potok u potrazi za grobovima svojih najbližih.

Streljački vod je brojao obično od 15 do 30 vojnika KNOJ-a, od kojih svi nisu imali metak u cevi. Prilikom streljanja često su i sami vojnici dobijali nervne napade i preživljavali krize. Ima primera da su lica na streljanje odvođena u druge

gradove (npr. iz okoline Leskovca i Vlasotinca u Pirotu), kako se ne bi prepoznávali međusobno, ili su streljanja vršena od strane lica koja nisu bila iz tog kraja.⁴⁹ Postoje mnogi primeri streljanja maloletnih lica učenika, a svojsvrstan kuriozitet je streljanje nekoliko lica rođenih 1933, pa čak i 1935. godine.⁵⁰ Porodicama koje su posećivale i donosile hranu i ogrev u zatvor, sve do same egzekucije, naređivano je da ne dolaze više. Ponegde su i javno čitani spiskovi streljanih (Banjica-Beograd) ili deljene potvrde o streljanima (Obilićev venac Beograd).⁵¹

Prvi udarni talas represije potrajao je do kraja novembra 1944. kada je, posle govora Aleksandra Rankovića, „čvrsta ruka“ prema neprijateljima naroda i države nastavila da deluje kroz rad vojnih i narodnih sudova koji su, budući ideologizovani i u rukama partije, postali novo oruđe obračuna sa političkim i klasnim neprijateljem. Opšta amnestija od 21. novembra 1944. imala je samo propagandni karakter, pre svega za svetsku javnost, o čemu svedoči i dopis V. Ribnikara Titu: „Potrebno je da se svet uveri da se po amnestiji i postupu. Potrebno je da Ozna pusti iz zatvora izvestan broj uhapšenih koje amnestija obuhvata. I to da pusti odmah, bez odlaganja da ne bi neprijatelji mogli da tvrde kako mi donosimo zakone na papiru i iz demagoških razloga.“⁵²

U blizini sedišta Ozne za Srbiju u Beogradu radio je od početka 1945. preki Vojni sud koji je stotine ljudi osudio na smrt.. Potonja suđenja uhapšenim i izvedenim pred Vojni sud Prvog korpusa bila su čista formalnost a ponekad i farsa. Uglavnom su, bez obzira na stepen krivice, osuđeni na smrt dok u većini slučajeva nedostaju bilo kakvi zapisnici sa sudskog procesa.⁵³ O pojavi naknadnog fabrikovanja dokumenata ima traga i u dokumentima Ozne. Tako u jednom dopisu Ozne za Hrvatsku iz januara 1945. stoji: „Za jedan deo likvidiranih zatraženo je od naših sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja što je i učinjeno, dok se u drugom kaže da je od 102 većina likvidirana bez suda.“⁵⁴ To potvrđuju i mnogi delovodni brojevi na presudama Vojnog suda u Beogradu koji su datirani na 1945. godinu, dok su žrtve streljane još novembra 1944.⁵⁵ Većini streljanih u ovo vreme kasnije su iskonstruisane i napisane optužnice i presude, koje niti oni, niti njihove porodice nikada nisu videli, niti je legalan postupak pred sudom sproveden. Optužnice su šture i stereotipne: „Nedićev saradnik“, „služio okupatoru“, „pozivao narod u borbu protiv NOP-a“, itd. Mnogi koji su pomagali otpor protiv Nemaca, ukoliko je taj otpor išao preko nacionalnog pokreta Jugoslovenske vojske u otadžbini ili koji su spasavali simpatizere partizana i četničkog pokreta, optuženi su zbog veza sa Nemcima i zamenom teza predstavljani kao ljudi koji su denuncirali patriote (npr. prof. Branko Popović). Nisu dobro prošle ni javne ličnosti koje su gledale svoj posao – glumci, muzičari i slični jer je i njihovo ponašanje tretirano kao svojevrсна kolaboracija. Liste streljanih objavljivane su u početku gotovo istovremeno u svim gradovima i varošima (Užicu, Požarevcu, Jagodini, Kruševcu i dr.), a kasnije naglo prestaje njihovo javno

oglašavanje što upućuje na to da je posredi planska akcija. Obznanjivanje ovih spiskova žrtava revolucionarnog terora imalo je pre svega propagandno-psihološku svrhu – da zastraši građane i potencijalne oponente nove vlasti. Koliko se u tome uspelo svedoči i strah prisutan tih godina kod politički i ekonomski slomljenog građanskog sloja, koji je potrajao do poslednje decenije XX veka.

Kako su likvidacije privođene kraju i udar po neprijateljima postajao blaži. Tako je Vojislav Kosovac je 22. decembra 1944. uputio izveštaj Okružnom komitetu za Mladenovac izražavajući nadu da će se likvidacije nastaviti, te da će postati masovnije:

„Dragi drugovi, jedna stvar. Ja sam vas pitao i tražio savet, šta da radimo sa onima, koje nismo stigli da likvidiramo. Amnestija nas je malo preduhitрила. Dakle, u ovome je stvar: Imamo nekoliko, koje bi morali još likvidirati. To zahtevaju interesi naše borbe, to zahtevaju žrtve naših palih drugova. – Ne smemo ih ostaviti. – Ako ih ipak pošaljemo na sud u Beograd, ko zna, mogu ih osloboditi. Jednostavno neki od njih nemaju ništa tako jasno dokumentovano i konkretno, da ih neumitno tereti. Ali jedno je tačno. A to je: veliki su naši neprijatelji, protivnici naše borbe, ubeđeni antikomunisti i uvereni reakcionari... mogu danas, sutra biti protivnici. Jer ako ih ostavimo savest nam neće dati mira, misao na naše pale drugove – stalno će nas ukoravati. Mi smo malo ovde likvidirali. Da smo ih 10 puta toliko likvidirali – nigde ni za jotu ne bi pogrešili. Ali zato ono što je baš potrebno – to moramo učiniti. Naše najintimnije ubeđenje je – da ih moramo likvidirati. Prvo, to zahteva pravda i zakoni naše borbe i naše perspektive u budućnosti... (...) Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo.“⁵⁶

Iz navedenih dokumenata jasno se vidi da je zaključke donosio nosilac civilnih vlasti u srezu. To upućuje na činjenicu da likvidacije u ovim mestima jesu vršili pripadnici Ozne i preostalih vojnih snaga, ali da su u njih bile uključene i civilne strukture vlasti, a da je svima njima rukovodila i usmeravala ih sreska partijska organizacija. Zapravo prava istina je da je OZNA bila iznad organa narodne vlasti i partije, da su ti organi do neprepoznavanja srasli, i da su predstavnici OZNE često i glavni ljudi partije na lokalnu ili se bar za sve bitno pitaju.

Običaj je bio da niži partijski i bezbednosni organi vode **evidenciju o narodnim neprijateljima i izveštavaju više instance**. U sačuvanoj dokumentaciji Okružnog komiteta Mladenovac nalazi se i više spiskova likvidiranih koje su im sreske partijske organizacije redovno dostavljale. Sreski komitet iz Sopota dostavio je u novembru spisak od 20 do tada likvidiranih ljudi, sa karakteristikama. Većina njih bila je u ratnom periodu uključena u pokret Draže Mihailovića, a neki od njih zaista su, prema ovim dokumentima, uključeni i u zločine nad saradnicima partizanskog pokreta.⁵⁷ Tako, na istom spisku nalazili su se i stvarni krivci i nevine žrtve, što je trebalo da ih pred javnim mnjenjem izjednači.⁵⁸ Za srez Gročanski sačuvan je

veći broj spiskova ubijenih koji su okružnom komitetu slati na nedeljnom nivou. Dana 22. novembra sreski komitet iz Grocke uputio je i izveštaj nadređenima sa preciznim spiskovima o likvidiranim i zatvorenim licima. Do tog datuma (mesec dana po oslobođenju), Ozna je u Grockoj likvidirala 72 lica, a zatvorila dvostruko više. Spisak streljanih je sadržao i kratke podatke o žrtvama, gde je pored njihovih imena bilo upisano i mesto prebivališta, datum likvidacije, te njihova ideološka pripadnost (najčešće „DM“) i egzekutor (za skoro sve to je „pov. OZNE“).⁵⁹ Streljanja u Grockoj nastavljena su i posle ovog datuma, a Državna komisija za tajne grobnice likvidiranih posle 12. septembra 1944. evidentirala je u ovoj opštini čak 196 likvidiranih i 106 nestalih lica.⁶⁰

Koliko je revolucionarna pravda bila preka govore i primeri greškom streljanih ili preživelih lica koja su se našla na spiskovima. Najpoznatiji slučaj je glumca Lazara Jovanovića glumca iz Beograda koji se našao na objavljenom spisku 105 (104) streljanih u Politici i Borbi pod rednim brojem 35:

„Jovanović Lazar bivši glumac. Denuncirao je više poštenih rodoljuba kod četnika, koji su ih pobili, ucenjivao e više poštenih rodoljuba i uzimao im novac da ih ne bi denuncirao četnicima, istako se u širenju laži i kleveta protiv NOP-a.“⁶¹

Pomenuti umetnik je svoje ime čitao na naslovnoj strani novina, a igrao je u pozorištima sve do početka sedamdesetih. Da ovo nije bio usamljen slučaj govori i primer iz okoline Dubrovnika:

„Drugovi koji su to sprovodili bili su vrlo površni. Na primer u Dubrovniku je u oglasu osuđenih na smrt bio naveden jedan građanin Dubrovnika koji se u tom momentu nalazio na slobodi i u oglasu među streljanima čitao svoje ime i prezime ...“⁶²

U drugom dokumentu u arhivi OZNe otvoreno se priznaje da je takođe greškom streljan nedužan mladić:

„Radić Radisav iz sela Donja Mutnica za vreme okupacije se nigde nije mešao a po solobođu je greškom streljan od strane NOV-e pošto u opvom selu postoje dva Radić Radisava, ista očeva imena a inače nisu u rodbinskom odnosu. Trebao je da bude likvidiran Radić Radisav koji je bio predsednik Ravnogorskog odbora i šef crne trojke u selu...ali orgnai OZNe nisu bili dobro obavešten izveli su mlađeg nevinog Radić Radisava i streljali ga. I onaj je tako ostao živ...” U nastavku se ipak kaže da njegova smrt i nije neka šteta jer je i on inače bio neprijatelj nove vlasti.⁶³

Prilikom odvođenja na egzekucije, među egzekutorima još uvek nepriviknutim na masovna ubijanja, dešavali su se razni incidenti. Jedan takav se desio u okolini Mladenovca: „Između 23. i 24. smo povelii deset osuđenika na streljanje. Kako je bila jaka pomrčina nismo ni primetili kada su se trojica odrešili. Kada smo bili blizu kraja varoši primetili smo da su se ova troica odrešili, mi smo zaustavili kolonu i ova troica su momentalno počeli da beže, drugovi su pojurili, pripucali za njima ali

su oni uspeli da umaknu, ova druga sedmorica su pokušali onako svezani da beže i kako su neki drugovi već otišli za onom trojicom mi smo bili primorani, da ih likvidiramo na ulici. Posle likvidacije smo odmah doterali kola i likvidirane odneli na strelšte a krv sa ulice oprali. Ova skandalozna greška je još žalosnija što su ovo radili sve partijci i to tri člana S. P. Đura Mića i Seka, 1 član O. K. Skoja Žarko, pol. kom. mesta Žile i Luburić član OZN-e.“⁶⁴

Bilo je slučajeva da pojedinci pobegnu ili prežive streljanja i da se prijave vlastima ali nanovo budu streljani. Milan Trešnjić, oficir OZN-e u sećanjima navodi slučaj saobraćajnog policajca Stevana Poznića. Ovaj pošto je slučajem preživeo streljanje na Banjici(Beograd), ponovo se prijavio vlastima ubeđen da je bio greškom pred streljačkim vodom. Međutim, ipak je po Trešnjićevim rečima likvidiran kako ne bi mogao da priča šta se dešavalo sa pripadnicima bivšeg aparata:

„Godinu dana posle oslobođenja zemlje shvatio sam kakve smo greške činili. Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi koji nisu znali da na vreme skinu i zbace uniforme, progutala je narodna revolucija. Svi uniformisani policajci svrstani su u red zloglasne Specijalne policije. Takozvani, elitni deo policijskog aparata manje je stradao. Tako je greh manjine platila većina i to po nekim čudnim zakonima zlehude ljudske sudbine.“⁶⁵

Takođe bilo je i onih koji su odbegli ili preživeli pa kada su kasnije uhvaćeni osuđeni su na maanje zatvorske kazne ili su čak prošli bez ikakve kazne. Tako je na primer Andrić Ignjat, kamenorezac iz Šapca, novembra 1944. optužen je i osuđen kao pripadnik JVO za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta i osuđen na smrt. Međutim, uspeva da pobegne, a kada je dve godine kasnije uhvaćen i pored otežavajuće okolnosti za isto delo osuđen je juna 1947. na „samo“ osam godina robije sa prinudnim radom.“⁶⁶

O načinima egzekucije se može dosta saznati i dostupne dokumentacije. Iako se radi uglavnom o masovnim streljanjima uglavnom ima primera i egzekucije hladnim oružijem. Tako na primer se u jednom objavljenom dokumentu kaže:

„...U Dubrovniku se justifikacija vršila ne streljanjem već su se takva lica klala (podvukao S. C.). Ja sam za to saznao od komandira čete narodne odbrane. Likvidacija je vršena bez potrebne opreznosti i na nedostojan način. Jedna grupa iz Drniša je streljana i bačena u jame a da svi iz logora nisu do kraja ubijeni tako da su iz jame vikali- „*Majku vam vašu ubijte me do kraja!*«..Osim među likvidiranim ima i takovih, koji se nisu smeli likvidirati prje nego se javno raskrinkaju na suđenju pa tek onda im presuditi. Kao primjer navodim 20 popova u Dubrovniku.“⁶⁷

ZAKLJUČAK

Na kraju i neposredno po okončanju Drugog svetskog rata u svim zemljama Istočne Evrope pa i Jugoslaviji i Srbiji došlo je do snažnog vala represije i revolucionarnog terora instrumentalizacijom antifašizma u svrhu eliminisanja protivnika revolucije. Ovo nasilje je samo jednim delom uslovljeno ratom, „*etosom odmazde*“ pa čak i ličnim razlozima koji neminovno prate gotovo sve oružane sukobe u istoriji dok je veći deo predstavljalo prvu fazu dobro isplanirane komunističke revolucije u kojoj je etapno trebalo eliministi njene klasne i političke protivnike. U Srbiji je to činjeno najpre likvidacijama bez sudova u režiji tajne policije a potom su primat imali montirani politički procesi uglavnom po optužbama, a za ratne zločine ili neku vrstu kolaboracije a neretko zloupotrebljeni za eliminaciju klasnih i političkih protivnika.

Dostupni i objavljeni dokumenti iz arhiva u Srbiji ali Sloveniji, Hrvatskoj ukazuju da je proces „divljeg čišćenja“ kao i represije nad političkim i klasnim nisu bili slučajni niti stihijskog karaktera. Radilo se o planskoj akciji koju je vodila OZNa a koja je samo u nekim segmentima izlazila iz svojih okvira. Ne radi o anarhičnim dešavanjima koji su se oteli kontroli (mada ima i izuzetaka) veća da se sve odvijalo u režiji i pod strogim nadzorom partije koja je o svemu izveštavana i provlačila se kao crvena nit kordinišući rad tužilaštva, sudstva i tajne policije. Pored ratne osvete dominani motivi za obračun bili su ideološki i klasni. Na osnovu ovih objavljenih dokumenata mođe se na kraju izvući nekoliko osnovnih zaključaka. *Prvo*, oni potvrđuju da je represija bila planska, da se radilo po unapred pripremljenim, *direktivama, odlukama* uz postojanje detaljnih *spiskova* političkih i klasnih neprijatelja koje treba likvidirati u smutnim, ratnim okolnostima. *Drugo*, intezite represije u prvim mesecima po oslobođenju bio je drastičan a broj streljanih ratnih zarobljenika, političkih i klasnih neprijatelja meri se desetinama hiljada. *Treće*, iz navedenih izveštaja može se u potpunosti rekonstruisati mehanizam likvidacije, hapšenja se odvijaju prema unapred pripremljnim spiskovima na osnovu dojava doušnika, potom se vrše masovne egzekucije u režiji OZN-e da bi se zatim zatražilo pokriće od sudova kroz isfabrikovane presude za neka lica, mahom uglednije građane. *Četvrto*, dokumenti pokazuju da u arhivama postoje (ili su postojali!) detaljni izveštaji sa terena. Nasuprot uvreženom mišljenju o likvidiranim i streljanim licima tokom 1944–1945. vođena je uredna dokumentacija u vidu knjiga i spiskova streljanih od strane službe bezbednosti. Oni su samo jednim delom nestali a tek u novije vreme postaju dostupni široj javnosti. Takođe postoje dokumenti koji ukazuju na teritorijalizaciju krivice, nejdakni tretman okrivljenih i primera oportunitizma pojedinih republičkih službi (depeša Aleksandra Rankovića OZN-i za Hrvatsku). Takođe ima i primera narušavanja borbe protiv „bratstva i jedinstva“ oličenom u lažnim simetrijama, mnogih primera nečovečnog preterivanja, psihopatoloških pojava, traljavo obavljene egzekucije i slično...

JEGYZETEK

- 1 Više u Cvetković, Srdjan – Dević, Nemanja: *OZNA-represija u Srbiji 1944–1946*. Dokumenti. Beograd, 2019. (u daljem navođenju: Cvetković – Dević 2019.)
- 2 Prva sovjetska vojna misija u Jugoslaviji spuštena je padobranima 23. februara 1944. kod Bosanskog Petrovca u zapadnoj Bosni. Na njenom čelu bio je General Nikolaj Vasiljevič Kornjejev, pripadnik tadašnje sovjetske obaveštajne službe. Sovjetska vojna misija imala je 21 člana. Vodušek-Starić, Jara: *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*. Zagreb, 2006. 37. (u daljem navođenju: Vodušek-Starić 2006.)
- 3 On se našao u Srbiji u pratnji misije generala Kornjejeva sa još 13 oficira. Misija je stigla na oslobođenu teritoriju 23. februara 1944. Đilas tvrdi da je to samo jedno od njegovih imena, budući da se šef NKVD-a javio kasnije kao ambasador u Mađarskoj, pod sasvim drugim imenom. Glišić, Venceslav: *Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom*. In: Tokovi istorije, 3-4/2002. 116.
- 4 Zbog zloupotreba i takvih navika smenjen je juna 1944. načelnik OZN-e za Sloveniju Ivan Maček. Vodušek-Starić 2006. 40.
- 5 Nikolić, Kosta – Dimitrijević, Bojan: „OZN-na protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta“. In: Naša prošlost, 10/2010. Kraljevo, 2010. (u daljem navođenju: Nikolić – Dimitrijević 2010.)
- 6 Lobi, Mark: *Tajne službe Srbije*. Beograd, 2003. 83.
- 7 Numić, Selim. *Dobra zemljo lažu*. Beograd, 1990. 10. (u daljem navođenju: Numić 1990.); Duhaček, Antun: *Ispovest obaveštajca*. Beograd, 1992. 27.
- 8 Dimitrijević, Bojan: *Građanski rat u miru*. Beograd, 2003. 17. (u daljem navođenju: Dimitrijević 2003.)
- 9 Dimitrijević 2003.17.; *Svedočenje bivšeg majora OZN-e Milana Trešnjića*, 29. januar 2009.; Numić 1990. 10.
- 10 Ovako je osnivanje OZN-e za Srbiju na Radan planini doživeo Slobodan Krstić Uča: „Seli smo konspirativno pod jedno usamljeno drvo, odakle smo imali dobar pregled tako da nam se niko nije mogao približiti. Krcun je iz džepa izvadio i pročitao naredbu vrhovnog komandanta od 13. maja 1944. godine o formiranju Odeljenja za zaštitu naroda.“ Krtić Uča, Slobodan: *Kako sam hvatao Dražu Mihailovića*. Beograd, 1988. 35.
- 11 Do juna 1945. postojalo je samostalno regionalno poverništvo OZN-e za Sandžak, a do oktobra 1945. postojale su i samostalne OZN-e na nivou pokrajina Vojvodine i Kosmeta, koje su zatim ukinute kao samostalne i potčinjene OZN-i za Srbiju. O važnosti OZN-e (UDB-e) za Beograd govori činjenica da su se na njenom čelu smenjivala poznata imena – S. Penezić Krcun, M. Minić Crni, V. Mićunović, Jovo Kapičić, a kadrovi za beogradsku tajnu policiju uzimani su iz proleterskih i srpskih divizija. Lopušina, Marko: *Ubij bližnjeg svog*. I. Beograd, 1997. 51.
- 12 Trešnjić, Milan: *Vreme razlaza*. Beograd, 1988. 7. (u daljem navođenju: Trešnjić 1988.); Otašević, Ana: *Oslobađanje Dedinja*. In: Krug, broj 8/1999. 66. (u daljem navođenju: Otašević 1999.)
- 13 Dimitrijević, Bojan: *Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu s političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*. feljton, <http://www.zokster.net/drupal/node/134>
- 14 Više u Cvetković – Dević 2019.
- 15 *Ispovest Momčila Dugalića*. In: Nedeljni telegraf, 17. oktobar 2001. 25.
- 16 Svedočenje pilota u penziji Đorđa Lalovića dato autoru 9. marta 2004.
- 17 Naredba broj 1 generala Ljubodraga Đurića, u posedu autora.
- 18 Nemir među građane koji nisu simpatizali novu vlast naročito je uneo agresivni članak Marka Ristića: *Smrt fašizmu sloboda narodu*. In: Borba, 30. oktobar 1944.
- 19 Svedočenje Boška Milanovića, penzionera iz Beograda, 25. april 2005.
- 20 Vojni Arhiv, FOND VBA. Građa Odeljenja zaštite naroda. K-11. F-1. Depeša opunomoćenika 47. divizije. Čuprija, 15. novembar 1944. (u daljem navođenju: VA)
- 21 Nikolić – Dimitrijević 2010. 135.
- 22 Arhiv Srbije Železnik, OKM. SP Po-64. (u daljem navođenju: ASŽ)

- 23 ASŽ, OKT-39.
- 24 ASŽ, OKM-1241-1.
- 25 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 26 Marko Ristić (1902–1984), jedan od najvažnijih pripadnika beogradskog nadrealističkog umetničkog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji. Bio je prvi ambasador komunističke Jugoslavije u Francuskoj od 1945. do 1951. godine (nap. autora).
- 27 Nikolić – Dimitrijević 2010. 135. i dalje.
- 28 Ibid.
- 29 *Izveštaj pomoćnika Javnog tužitelja Hrvatske o stanju u zatvorima OZN-e u Zagrebu. 19. X 1945.* In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonski Brod, 2005. 277.
- 30 *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama, jul 1945.* In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonski Brod, 2005. 168–171.
- 31 Arhiv Srbije, FOND BIA. Knjiga streljanih. Broj 53. Leskovac. (u daljem navođenju: AS)
- 32 Otašević 1999. 64.; Cvetković, Srdjan: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2006. 173.
- 33 Otašević 1999. 64.
- 34 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 35 ASŽ, OKM. SPK-59.
- 36 Petar Banovac, načelnik Ozne za okrug Beogradski 1944. i docnije (1945–1949) narodni poslanik i privredni rukovodilac, uhapšen je 1950. po liniji IB-a i nekoliko godina proveo na Golom otoku, da bi nakon toga bio potpuno „izbrisan“ iz istorije NOB-a u Beogradskom okrugu. Dević, Nemanja: *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu, ljudi i događaji*. Beograd, 2015. 372., 438., 457.
- 37 ASŽ, OKM. SPK-59. Izveštaj okružnom partijskom Komitetu u Beogradu, novembar 1944.
- 38 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 39 ASŽ, OKT-19.
- 40 ASŽ, OK SKOJ-a. M-105.
- 41 AS, Fond BIA. Spisak antinarodnih elemenata-Beograd. Knjige 1–3.
- 42 *Svedočenje Slavka Popovića*. In: Nedeljni telegraf, 17. oktobar 2001. 25.
- 43 Jovanović, Nebojša: *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*. Smederevo, 2002. 72.
- 44 ASŽ, OKM-1002.
- 45 ASŽ, OKM-1181.
- 46 VA, FOND VBA. Građa Odeljenja zaštite naroda. K-11. F-1. Opunomoćenik 47. divizije. Čuprija, 15. novembar 1944. Beograd.
- 47 AS, FOND BIA. F 53. Knjiga streljanih- jug Srbije.
- 48 Privatna arhiva advokata Prijезде Popovića. Lokacije na kojima su vršena masovna ubistva 1944,
- 49 U Pirotu je streljano oko 300 lica, uglavnom iz okoline Vlasotinca i Leskovca a streljanje je usledilo nakon što je u nerazjašnjenim okolnostima stradao šef Ozne za Pirot Pavle Bošković. AS, FOND BIA. Br. 53. Knjiga streljanih.
- 50 AS, FOND BIA. F. 101. 46.
- 51 Svedočenje Milice Veselinović iz Beograda, Potvrda o streljanju Mihaila Veselinovića ustupljena Državnoj komisiji.

- 52 „I Englezi su primili amnestiju vrlo dobro. Juče ujutro probudili su me telefonom i čestitali mi. Za njih je amnestija senzacionalna stvar i Harison mi kaže da će u savezničkoj javnosti izazvati najbolji utisak.“ Arhiv Josipa Broza Tita, Fond KMJ II-5b/13.; Pismo V. Ribnikara J. B. Titu od 23. novembra 1944.
- 53 Arhiv Jugoslavije, DK-110. Popis optužnica i presuda. (u daljem navođenju: AJ)
- 54 Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005. 55. i 57. (u daljem navođenju: Dizdar – Geiger – Pojić – Rupić 2005.)
- 55 VA, Upisnik Vojnog suda Beograd. 1945.
- 56 ASŽ, OKM-1241–2.
- 57 ASŽ, OKM-1041.
- 58 Simić, Mileta: *Pakao u Sopotu*. In: Pogledi, 26. april 2013. <https://www.pogledi.rs/pakao-u-sopotu/> sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- 59 ASŽ, OKM-1050.
- 60 „Otvorena knjiga“, Registar žrtava komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html> sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- 61 *Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu*. In: Politika, 27. novembar 1944.
- 62 Dizdar – Geiger – Pojić – Rupić 2005. 57.
- 63 AS, FOND BIA. F 154. Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata.
- 64 ASŽ, OKM 1080.
- 65 Svedočenje arhitekta Mihaila Miše Živadinovića, januar 2005. Trešnjic 1988. 8–9.; Izveštaj javnog tužioca br. 179/49, u posedu Jagode Momčilović (fotokopija u posedu autora)
- 66 AJ, DK-110. Popis optužnica i presuda. Fasc. 826–12.
- 67 *Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske, 17. januar 1945*. In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005. 57.

**„HAJLANDÓ VAGYOK A DÉLVIDÉKRE AZONNAL ÁTTELEPÜLNI”
Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei vitézek a Délvidéken (1941–1943)**

BOJTOS GÁBOR

ABSTRACT

The study examines the 'vitéz' settlements following the reintegration of the Southern Territories in 1941 – primarily based on the analysis of previously unprocessed documents found among the records of the Vitéz Council of Jász-Nagykun-Szolnok County. The paper provides insights into the relocation from post-Trianon Hungary with the hope of starting a new life, which was naturally linked to the possibility of establishing one's own landownership. The article also addresses the survey and characterization of the county's 'vitéz' community, the acceptance or rejection of relocation, the circumstances of departure, and the enumeration of designated settlements.

BEVEZETÉS

1941. április 11-én a magyar honvédség alakulatai átlépték az 1920-ban elfogadott déli határokat, majd hamarosan fennhatóságuk alá vonták a Bácska, a Baranyai-háromszög, Muraköz és Muravidék területét.¹ A bevonulással, illetve az azt követő gazdaság- és nemzetiségpolitikai lépésekkel számosan foglalkoztak korábban,² így jogos lehet a felvetés, hogy lehet-e még bármi újat mondani a témával kapcsolatban.

Jelen tanulmányunkban egy eddig még érintetlen (azaz nem kutatott és publikált) iratanyagba adunk betekintést, amely a Magyar Nemzeti Levéltár

Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárában található. A helyi Vitézi Szék iratai között, három elkülönülő csomagban³ – amely jelen esetben a szerkezetét is megadja írásunknak – található rendeletek, jelentések, adatlapok és összeírások értékes adalékot nyújthatnak a délvidéki vitézi telepítések történetéhez. Emellett átnéztük a Földművelésügyi Minisztérium iratai között fellelhető „Délvidéki földbirtokpolitikai ügyek; földhöz és telephelyhez juttatás iránti kérelmek” tételeit,⁴ továbbá – a meglévő névsorunk alapján – a Hadtörténelmi Levéltár gyűjteményében lévő Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottságának kérdőíveit.⁵

Ezek segítségével próbáltunk választ kapni azokra a kérdésekre, hogy kik és milyen motivációk alapján döntöttek egy új élet mellett, mennyire voltak sikeresek a telepítést ösztönző propagandaakciók; voltak-e olyanok, akik nem éltek a felkínált lehetőséggel, hányan és milyen településeken telepedtek meg, illetve mi lett a sorsuk 1944 után? Természetesen figyelembe kellett vennünk a kutatási nehézségeket, és a várható eredményekkel szemben sem táplálhattunk túl nagy reményeket. Ez utóbbi megállapítás Lőrinc Péter munkájának feldolgozása után született meg bennünk, hiszen ő a következő megállapításokat tette a vitézek délvidéki jelenlétével kapcsolatban: „lehetetlen végleges táblázatokat összeállítanunk arról: mekkora földdarabot kaptak összességükben a megszállás teljes tartama alatt a vitézek, hol és mikor jutottak a birtokokhoz, vagy pedig hogy hány vitézi lakója volt az egyes telepeknek, hány volt közöttük az esetleges helybeli, hány pedig az anyaországból áttelepített vitéz”.⁶

VITÉZEK ÉS FÖLDJEIK

Témánk szempontjából elengedhetetlen, hogy – ha csak röviden is – szóljunk a Vitézi Rendről, illetve a vitézi telkek rendszeréről.⁷ 1920. augusztus 10-i keltezésel, gróf Teleki Pál miniszterelnök aláírásával jelent meg az a rendelet (A m. kir. minisztérium 1920. évi 6.650. M. E. számú rendelete a vitézi telekről),⁸ amely intézkedett a vitézi telek adományozásának és alapításának körülményeiről, a telekhez kapcsolódó jogi keretekről, másrészt – az eljáró szervek kapcsán – szólt a vitézi szék felállításáról, tagjairól. A következő hónapokban hivatalosan is megalakult az Országos Vitézi Szék, megalkották szervezeti reguláját, illetve több rendeletben tisztázták a vitézi telkekkel kapcsolatos szabályokat.⁹

Érdekes adalék, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében található Karcag városának 1920. március 15-i közgyűlési határozata alapozta meg Horthy Miklós kormányzó első világháborús katonák megjutalmazására létrehozott vitézi intézményének létrejöttét. Ekkor ugyanis Simon Aladár azt indítványozta, hogy a város 100 katasztrális hold földet ajánljon fel Horthy szabad rendelkezésére. Horthy 1920. április 13-án megjelent Karcagon, és a tiszteletére tartott ünnepélyes díszközgyűlésen így reagált a kezdeményezésre: „(...) Karcag város képviselőtestülete egy olyan

hazafias tényről tett bizonyosságot, amely a történelemben s a jövőben arany betűkkel lesz bejegyezve. Ezt az áldozatkészséget a legnagyobb örömmel fogadom el, mert egy régi vágyam, egy régi álmom beteljesülése kezdődik ezzel. (...) Ezt a nevemhez fűződő 100 holdat is arra akarom felhasználni, hogy a jövőben Karcagnak hős fiait donációkban részesítsem és hogy ha az közjogilag keresztülvihető lesz, majorátushoz kötöm. Kitűnő embereket nevelni a hazának legelső érdeke, akinek dédunokája is emlegesse, hogy ezt a földet szépapám vitézsége révén szereztem. Karcag ezzel tündöklő példát statuált az egész ország előtt, ezt akarom mindenek előtt konstatálni.”¹⁰

Két évtizeddel később gróf Teleki Mihály földművelésügyi miniszter az alábbiakban összegezte a célzott földosztások okát, jelentőségét és a jövőbeni terveket: „A vitézi telkek akkor töltik be teljes mértékben azt a hivatást, amelynek érdekében adományozták őket, ha a vitézek megélhetését olyan színvonalon biztosítják, amely anyagi és szellemi igényeinek megfelel és ezenfelül a mezőgazdálkodás fejlesztésének célját is szolgálják. A vitézi családok megerősödése közérdek, de éppen ilyen országos érdek az is, hogy a vitézi telkek valóságos mintagazdaságok legyenek (...)”¹¹

1920 nyarán Horthy ingyenes vitézi telkek adományozására hívta fel a földbirtokosokat,¹² ám a kezdeti felajánlási lendület hamar kifulladt. Előállt az a helyzet, hogy több vitéz volt, mint amennyi földterület. Hiába próbált az Országos Vitézi Szék újabb és újabb módokon földhöz jutni,¹³ a korszakot végigkísérte a vitézi telkek hiánya.¹⁴ A „telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről” szóló 1936. évi XXVII. tc.¹⁵ életbe léptetése után – mely leszögezte, hogy törekedni kell a vitézi rend tagjainak „kisbirtokban részesítésére” – az Országos Vitézi Szék megkezdte a telek nélküli vitézeknek áttelepítés útján való földhöz juttatását. Erre azért volt szükség, mert biztosnak látták, hogy nem tudnak minden vitéznek saját települése határában telket biztosítani, továbbá a harmincas évek végére meghaladta a háromezret a telepítésre jelentkezők létszáma. 1939 tavaszán például öt településre kerestek földműveléshez értő vitézeket: Barátföldmajor és Hegyeshalom (Moson vármegye), Magyarbóly (Baranya vármegye), Perdócpusztá (Somogy vármegye) és Zalalövő (Zala vármegye).¹⁶ A helyzetet azonban komolyan javította, hogy az 1938 és 1941 között visszacsatolt országrészekre jelentős földterületekhez jutott az Országos Vitézi Szék: a Felvidéki Kormánybiztosság útján 5660, Észak-Erdélyben 218,¹⁷ míg a Délvidéken (Bácskában: 2269 + a Délvidéki Telepítési Kormánybiztosság útján 6586, Baranyában: 4294, Muraközben: 296) összesen 13 345 katasztrális holdhoz.¹⁸

Itt kell szólnunk a zsidótörvények (és rendeletek) következtében a Vitézi Szék tulajdonába került birtokokról, hozzátevé, hogy a „mezőgazdaság »zsidótlanítása« egy 1939-től 1944-ig tartó folyamat volt”.¹⁹ Az 1939:IV. tc.²⁰ szerint a zsidókat kötelezni lehet összes mezőgazdasági ingatlanuk átengedésére (tulajdonul vagy kis-haszonbérletek számára), míg az 1942:XV. tc.²¹ „új korszakot jelent a Vitézi Rend

földszerzésében”.²² A végrehajtásról szóló rendelet szerint a kisajátított birtokok közül az 5–100 hold közötti szántóföldeket, illetve az 5–20 hold közti szőlőbirtokokat – összességében több tízezernyi holdról volt szó – a Vitézi Szék oszthatta szét.²³

ELSŐ ETAP: 1941. MÁJUS – 1941. AUGUSZTUS

1941. május 9-én egy sokak életét felkavaró körlevelet adott postára Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Vitézi Széke.²⁴ A vármegyei községek és városok vitéz őrmesterein és hadnagyain keresztül (összesen 49 fő) május 8-i dátummal ellátott tájékoztató szerint „a Délvidék felszabadításával az állam tulajdonába került »dobrovoljac«²⁵ földekből (...) telepítések lesznek, melyhez a Vitézi Rend erőteljes bekapcsolása folyamatban van”.²⁶ Ezt követően szólt az áttelepítési feltételekről: részben zárt vitézi csoportos telepítés, részben más telepések közötti elhelyezés lesz; csak földműves, gazdálkodó vagy földműveléssel állandóan foglalkozó vitéz vehető figyelembe; azonnali és végleges áttelepülés; vezetési alkalmasság és példaadás. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindössze egy hetet kaptak erre az egész életet megváltoztató döntésre az érdeklődők úgy, hogy a rövid levélben több figyelemre méltó bizonytalanság is tetten érhető: „valószínűleg minden telekhez lakó és gazdasági épületek tartoznak”, a vételár és a törlesztőrészek „*ma még ismeretlenek*”, „[e] yes telkeken élő és holt felszerelés is lesz. *Ahol nincs*, ott az Országos Vitézi Szék illet megfizetési kötelezettség mellett biztosít” (kiemelés a szerzőtől – B. G.). Május 16-ig az alábbi 11 kérdésre várták a viszontválaszt: Hajlandó-e azonnal áttelepülni vagy csak folyó év őszétől kezdve? Tiszti és altiszti vitézek jelentkeznek-e telepvezetői tisztség betöltésére? Foglalkozása? Katonai rendfokozata? Családi állapota? A családtagok közül kik vannak a jelentkező közös háztartásában és eltartásában? A családtagok közül kik élnek jelentkezőtől külön háztartásban? Hány és milyen állata van? Gazdasági felszerelése van-e és az miből áll? Ingatlanvagyon (földje, háza) van-e és mennyi? Hajlandó-e ingatlanát áttelepülése esetén értékesíteni és leendő vitézi telkének felszerelésére fordítani?

Azért tartottuk fontosnak kiemelni a május 8-i dátumot, mert a központi tájékoztatót csak két nap múlva adták ki.²⁷ A dr. vitéz Bonczos Miklós belügyi államtitkár, menekültügyi és telepítésügyi kormánybiztos, valamint vitéz Igmándy-Hegyessy Géza vitézi törzskapitány által szignózott levélben több konkrétumot is megtudhadtunk a telepítés mikéntjéről.²⁸ Ezek szerint a Bácskában és a Baranyai háromszögben található zárt telepekre a „külföldi magyarok” közé kb. 10% vitézt fognak telepíteni olyan módon, hogy két vitézi család három dobrovoljac földjét kapja meg (egy dobrovoljac telepegység 8 kat. hold 1100 négyszögöl nagyságú volt). A szervezési feladatokat, többek között a vitézek koordinálását és szétosztását a különböző telepekre a Szegeden (a Kálvin tér 6. szám alatt) felállított és május 15-től működő Vitézi

Kirendeltség fogja intézni. A tájékoztatóhoz Igmándy-Hegyessy külön kiegészítéset fűzött. Egyrészt leszögezte, hogy „ilyen kedvező körülmények” többet nem lesznek a telepítésre, másrészt nemcsak megnevezte a telepítésben „legközvetlenebbül érdekelt” Vitézi Székeket (Bács-Bodrog, Békés, Borsod, Csanád, Csongrád, Észak és Dél-Pest, Jász-Nagykun-Szolnok), hanem részükre 1000-1000 pengőt ki is utalt az előzetes intézkedésekre, harmadrészt felhatalmazta a Vármegyei Vitézi Székeket, hogy (ez is fontos tényező a földdel kapcsolatos kérdéskörben) a „*megélhetést nem biztosító* vitézi telkeket ez alkalommal összevonhatják, *életképtelen* vitézi telkekről lemondhatnak, sőt, ha szükséges, *életképtelen telephelyek* összes vitézeit részben vagy egészben áttelepíthessék” (kiemelés a szerzőtől – B. G.).

Mielőtt bemutatnánk az áttelepülésre jelentkezőket, szólnunk kell a Külföldi Magyarokat Letelepítő Kormánybiztosság tájékoztatóiról (I–IX.), amelyek 1941. május 13. és 1941. augusztus 18. között születtek, és a bukovinai székelyek áttelepítésének²⁹ részletezése mellett fontos adatokat tartalmaznak a vitézekre vonatkozóan. Egyrészt megtudjuk, hogy Szeged mellett Újvidéken is kormánybiztosi kirendeltség létesült (I. számú tájékoztató, 1941. május 13.), másrészt közli a betelepült vitézek számát. Ez június 14-én (V. számú tájékoztató) 71 vitéz volt 167 családdal, bő három hét múlva pedig 178 vitéz 722 fővel (VII. számú tájékoztató, 1941. július 8.).³⁰

Jóval a telepítés megindulása után, 1941. július 15-én jelent meg az 5280/1941. M.E. számú rendelet „a visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtok-rendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról”.³¹ Ez alapján vitézi telek céljára átlagosan tizenöt kataszteri holdat lehet juttatni, illetve a megállapított vételárnak 75%-át kellett kifizetniük.

A május 9-én kiküldött felhívást május 14-én – újabb részletekkel és immár településenkénti névsorral ellátva – újból kiadták,³² hangsúlyozva, hogy ugyan sürgős a település („a kukorica vetés még hátra van”), ám csak a rendezett családi életűek jöhetnek szóba („nem jöhet tekintetbe az, akinek olyan veszekedős természetű felesége van, aki a településen a békét megbontatná”), továbbá, hogy a döntés után napokon belül indulni kell.

Nézzük meg ezek után, hogy kik és milyen megfontolásból jelentkeztek, hogyan történt az áttelepülés és milyen nehézségekkel kellett a telepéseknek szembenéznük új lakhelyükön.

Összesen 46 vitéz jelezte áttelepülési szándékát,³³ közülük két fő adatlapját más Vitézi Székekhez továbbították, egyet pedig – pótjelentkezés, majd lemondás miatt – nem küldtek be a központba. A többiek adatlapja változatos részletességű: volt, aki csak annyit írt, hogy áttelepül, ha nagyobb telket kap a mostaninál (pl. Berényi János, Kuncsorba), míg voltak, akik többoldalas kiegészítő anyagot mellékeltek. Ez utóbbiak kivétel nélkül tisztai vitézek voltak. Közülük Ligety István (igazgató-tanító Tiszapüspökiben) minimum 50 hold földet kért egy városhoz közeli területen, mivel

szerette volna folytatni pedagógusi munkáját, illetve azt autójával könnyebben meg tudná közelíteni. Mártha Béla (ny. igazgató-tanító, ekkor organista-kántor, karnagy a kisújszállási református egyháznál) telepvezetői tisztség betöltésére jelentkezett, ám sem állatállománya, sem gazdasági felszerelése nem volt, sőt a szükséges anyagi alapot is csak felesége pénztőkéjéből és ingatlanaiból tudta volna fedezni. Pethő László jászapáti gazdálkodó pedig olyan háttérrel rendelkezett, amely miatt nehezen érthető a szándéka – annak ellenére is így van ez, hogy telepvezető szeretett volna lenni egy „közép nagyságú, lakóházzal és gazdasági épületekkel felszerelt” vitézi telekkel. Pethő ekkor egy beltelken épült 10 éves, 3 szobás, konyhás úri lakóházban élt családjával, amihez tartozott egy istálló, ólak, magtár, illetve 40 db termő gyümölcsfa. Volt 13 hold akácerdője és 4 hold szántója, nagy méhészete. Minden fontos szerszám és felszerelés, 500 tojásos keltetőgép, benzinmotor, szivattyú, kézi vetőgép rendelkezésre állt.

A jelentkező legénységi vitézek többségének sem állatállománya, sem gazdasági felszerelése, sem ingatlanvagyonra nem volt. Vajjon Pálnak egy tenyészkocája, Daróczi Gábornak és Kunhegyesi Istvánnak egy háza, O. Kovács Jánosnak egy háza és egy hold földje, Vizi Lajosnak négy malaca és egy fél házhelye volt – házát azonban le kellett bontani, mert az összeomlással fenyegetett. Molnár Gábornak Jásztelekről biztosabb volt az egzisztenciája: kilenc hold földes tanyás birtokkal bírt, volt pl. kocsija, szánja, ekéje, vasboronája és állatállománya (ökör, tehén, sertés).

Több vitézi telekkel rendelkező vitész is beadta kérelmét, közülük többen (Debreczeni Károly, Fodor Béla, Ilyés Sándor – mindannyian túrkeveiek) földjük gyenge minőségére, annak szikes talajára hivatkoztak.³⁴

Az alattyáni Burka János azzal a kijelentéssel erősítette esélyeit, hogy tudja, hogy „a határvidéken az őrkatona szerepe vár rám, de én ezt a szerepet szívesen vállalom, mert úgy a békében, mint háborúban ezt a szerepet töltöttem be”, a szolnoki Fenyvesvölgyi György magyarkanizsai születésére, adorjáni és zentai rokonságát hozta fel érvként. A jászárokszállási Várhelyi István adatlapja beküldése mellett kritikát és feltételeket is megfogalmazott: „a föld ára holdanként nincs megállapítva, s ennél fogva majd később olyan árat állapítanak meg érte, hogy azt életemen keresztül nem tudom kifizetni; csak abban az esetben vagyok hajlandó az áttelepülésre bárhová vitézi telekre, ha annak az árát ki is tudnám fizetni a legrövidebb időn, 4-5 éven belül és nem a mai magas földáron, és ha lakás is van rajta”³⁵

A szoros határidő lejártá utáni másnap (május 17-én) máris kiküldték a vitézeknek a szükséges tudnivalókat tartalmazó körleveleket. Az áttelepülők annyit tudhattak meg, hogy az azonnal átveendő vitézi telküket a Ferenc-csatornától délre eső területen jelölték ki (pontos helyszínt nem közöltek), és a beutazási engedélyről, a célállomásra utazásról a szegedi Vitézi Kirendeltség gondoskodik.³⁶ Ehhez képest május 19-én a túrkevei Kovács Lajos Szegeden azt a tájékoztatást kapta, hogy Jász-Nagykun-Szolnok vármegye vitézei Topolya község határában kapnak

ingatlant, a községtől három kilométerre fekvő vasút és műút mellett. Ezt erősítette az a május 22-én született értesítés, amely szerint azonnal útba indíthat a Vármegyei Vitézi Szék tizenhárom vitézt Radivojevićevo telepre (Istenvára, majd Istenes).³⁷ A szervezés gyengeségét több példával is igazolni tudjuk. Egyrészt Topolyát jelölték meg kirakodó állomásként a fenti telepre, holott az Csantavér volt, másrészt két vitéz (a karcagi Lazányi István és Vennes György) engedély nélkül elhagyta kijelölt helyét, és Bács-Szokolácon telepedett le, harmadrészt a jászapáti Réz Ferencet csak ideiglenesen telepítették le Csantavéren, végleges telkét elmondása szerint majd csak ősszel fogják kijelölni; negyedrészt a jászteleki Molnár Gábort (hiába tisztázta otthon, hogy felesége és gyermekei csak ősszel érkeznek utána) egyszerűen visszafordították Szegedről, mondván, csak családotól együtt lehet áttelepülni; ötödrészt a Nagyfényen letelepedő vitézek szerint a szolnoki székkapitányság álláspontja az, hogy a családtagokat csak parancsra lehet maguk után hozni – „Ezt a parancsot várják ma is”.³⁸

Többen ráadásul nem akartak látatlanban végleg elköteleződni (pl. Holló Mihály, Kiss István, O. Kovács János, Ladár Márton törökszentmiklósi és Deák Mihály fegyverneki vitézek), és előbb meg akarták nézni, hogy hová, milyen körülmények közé fognak költözni. Azt gondolom, nem véletlen, hogy az Országos Vitézi Szék május 23-án megtiltotta a csak megtekintésre történő beutazásokat, bár az is igaz, hogy ekkor még a katonai közigazgatás volt érvényben.³⁹ Hiába hangsúlyozták, hogy a földek mindenütt egyformán jó minőségűek és a lakóházak is „körülbelül” egyformák, az áttelepülőknek súlyos döntést kellett meghozniuk.⁴⁰ Az információáramlás sem volt igazán megfelelő. Erről tanúskodik a Vármegyei Székkapitány kétségbeesett és azonnali tájékoztatást kérő levele, amelyben a fent említett öt vitézt kereste: „egyáltalán nem tudok semmit arról, hogy ment-e valamelyik és ott maradt-e vagy mi van velük. (...) Kérem azonkívül sürgősen jelenteni, hogy a felsorolt 5 vitézzel mi van. Otthon vannak-e, áttelepültek-e.”⁴¹

Hogyan történt a beutazás? Kétféleképpen lehetett utazni: ha a székkapitányság katonai szállítólajstrommal adta fel a csomagokat – ekkor nem kellett díjmentes utazási utalvány, míg abban az esetben, ha az áttelepülők az ingóságaitól/állataiktól külön utaztak, erre szükség volt. Először is azonban szükség volt beutazási engedélyre, amelyet csak községi igazolás fejében állított ki a honvéd állomásparancsnokság. A vasúti kocsikról a vitézi hadnagy gondoskodott, ő ajánlotta a szállítmány vezetőjét is. Ha az Újvidéki Kirendeltség megadta a kirakodóállomást, akkor egyértelműen kellett kiállítani az utazási utalványt (pl. Türkevéről Szegeden át Topolyára), ha azonban a szállítmányban különböző útirányú és kirakodóállomású vitézek utaztak, akkor Szeged-Rókus pályaudvarig kellett irányítani az áttelepülőket, ahol szétosztották őket.

Konkrét példán keresztül: Lazányi István nejével és két gyermekével együtt települt át. Miután jelezte a pontos időpontot, a hadnagya értesítette a vármegyei

székkapitányt, aki azonnal megrendelte a MÁV-tól a szükséges tehervagont Karcagra, jelezve, hogy azt – a Telepítési Kormánybiztosság terhére – katonai szállítóalajstrommal adnák fel: ebben az esetben ugyanis az átköltözők ingóságukkal együtt a teherkocsiban utaznak. Kiemelte, hogy „ha ennek vasúttechnikai ok miatt akadálya lenne, akkor ezt távbeszélőn kérem bejelenteni és akkor a személyek részére díjmentes utazásra jogosító igazolványt fogok igényelni”, bár az utalványokból már csak kevés állt rendelkezésre.⁴²

1941 júliusában az Országos Vitézi Szék két fontos döntést hozott: július 12-i határidővel bezárták a Szegedi Kirendeltséget, és döntöttek arról, hogy a hónap végéig be kell fejezni a településre kijelölt vitézek átköltöztetését és elhelyezését.

1941-ben tehát összesen 16 vármegyei vitéz keresett és talált magának új hazát a visszatért Délvidéken. Röviden közöljük, hogy kik ők és hová települtek.⁴³

Beregszászi János 2370. legénységi, Túrkeve. 1896-ban született. 1941-ben lemondott 14 holdas túrkevei vitézi telkéről.⁴⁴ Az iratok szerint több telepen is megfordult: 1941. június 4-én Csantavéren volt, alig 20 nap múlva, június 23-án már azt olvashatjuk, hogy Nagyfényből más telepre lett áthelyezve. 1941. július 24-én lakhelyének Őrszállás-Sáripusztá, szeptember 26-án Hadikkisfalu volt feltüntetve.

Bori János 9301. legénységi, Alattyán. 1882-ben született. Andrásmező községben (Tomislavci, Andrásvára) telepedett le.

Burka János 9681. legénységi, Alattyán. 1892-ben született. Áttelepülésének indoklásában kiemelte, hogy családja jövőjét azzal szeretné biztosítani, hogy „édes hazánk áldott földjéből egy darabkát” kap a Délvidéken. 1941. május 28-án utazott el két gyermekével együtt. Az összegző táblázatban piros ceruzával: Radivojevićevó.

Gál Kálmán 3003. legénységi, Túrkeve. 1897-ben született. 1941-ben lemondott 14 holdas túrkevei vitézi telkéről.⁴⁵ Nagyfénybe lett településre kijelölve. 1941. szeptember 11-én a szomszédos Bácsjózseffalvát tüntette fel lakóhelyként. Gál ugyanis 5000 pengő kártalanítást kért vitézi telkéért és az fekvő ingatlanokért, ám mindössze 3000 pengőre becsülték távollétében. A pénzre pedig – az itt elszenvedett vízkára,⁴⁶ majd a jószágállománya eladása miatt – óriási szüksége volt. Kényszerhelyzetében elfogadta a felajánlott összeget, de csak azonnali kifizetés formájában – „minden anyagi erőmet összeszedtem, hogy az itteni lakást úgy ahogy kijavítgassam”, ráadásul nincs istálló és egyéb helyiségek.

Hegedűs Lajos 2822. legénységi, Túrkeve. 1877-ben született. 1941-ben lemondott 14 holdas túrkevei vitézi telkéről.⁴⁷ Áttelepülési helyül Andrásmező község (Tomislavci, Andrásvára) volt kijelölve, ám július 24-én Bajmokat említették a források.

Horváth Lajos 4174. legénységi, Túrkeve. 1886-ban született. 1941-ben lemondott 3 holdas túrkevei vitézi telkéről.⁴⁸ Andrásmező községben (Tomislavci, Andrásvára) telepedett le. Később áttelepült Bajmokra.

Kiss István 7017/I. legénységi, Törökszentmiklós. 1909-ben született. 10 hold vitézi telkéről mondott le. Istenes községben (Radivojevićevo, Istenvára) telepedett le.

O. Kovács János 99975. legénységi, Törökszentmiklós. 1892-ben született. Istenes községben (Radivojevićevo, Istenvára) telepedett le.

Kovács Lajos 9976. legénységi, Túrkeve. 1895-ben született. Nagyfénybe lett településre kijelölve.

Ladár Márton 6452. legénységi, Törökszentmiklós. 1896-ban született. Istenes községben (Radivojevićevo, Istenvára) telepedett le.

Lazányi István 9573. legénységi, Karcag. 1885-ben született. Nagyfénybe lett településre kijelölve, ám végül Bács-Szokolácon (Bácsandrászállás) telepedett le.

K. Nagy Lajos 9754. legénységi, Mezőtúr. 1886-ban született. Andrásmező községben (Tomislavci, Andrásvára) telepedett le. 75%-os hadirokkantsága miatt (és hogy fia még nem volt katona) május végén elutasították, június 17-én már utazott új lakhelyére.

Pintér Pál 7511. legénységi, Tiszakürt. 1892-ben született.

Réz Ferenc 2222. legénységi, Jászapáti. 1887-ben született. A veje tájékoztatása szerint 1941. május végén ideiglenesen Csantavéren telepedett le. Az összegző táblázatban piros ceruzával: Radivojevićevo.

Szücs Ferenc 665. legénységi, Tiszavárkony. 1889-ben született. Fia tájékoztatása szerint 1941 júniusában áttelepítették Istenes községből (Radivojevićevo, Istenvára) Nagyfénybe.

Vennes György 9460. legénységi, Karcag. 1891-ben született. Nagyfénybe lett településre kijelölve, ám végül Bács-Szokolácon (Bácsandrászállás) telepedett le.

M. kir. Honv. Állomásparancsnokság Szolnok. Nyilv. tart. szám 8.

Utazási igazolvány.

Magyar katonai igazgatás alatt álló területre ... **vitéz Szücs Kálmán**
-nak megengedem, hogy-re utazhasson és ott
 a honvédségnél
 kat. közignél
 meglátogathassa (letelepítési helyeül kijelölt
 hez **Nagyfény**
 községben tájékoztadják).
 Ez az igazolvány 1941 **június** hó 20.
 20-ig, egyszeri oda- és visszautazásra érvényes.
 Szolnok, 1941 **június** hó 16. n.
 P. R.
 állomásparancsnok.

MÁSODIK ETAP: 1941. SZEPTEMBER – 1942. MÁRCIUS

Milyen tanulságokat lehetett levonni az Délvidékre történő vitézi telepítés első üteméből? Egy 1941. szeptember 19-én született körlevél⁴⁹ szerint az áttelepülési lehetőség hirtelen és váratlanul érte a vitézi szerveket, továbbá maguk a vitézek sem álltak elég gyorsan rendelkezésre, így kedvező helyekről kiszorultak. Ennek következményeként a vitézi szervek – a további várható földszerzésekre való tekintettel (Baranya és Bánát jött szóba ekkor) – olajozottabb adminisztrációt vártak el minden résztvevőtől. Ez konkrétan azt jelentette, hogy az előző jelentkezések hatálytalanná válása miatt új összeírások készítésére hívta fel a vármegyét – külön szerepeltetve a Baranyába és külön a Bánátba áttelepülni kívánókat. Csak azokat várták, akik földműveléssel-gazdálkodással foglalkoznak, illetve vezetésre és példáuladásra alkalmasnak mutatkoznak. Az első etaphoz képest nem változott az az előírás, hogy az áttelepülési hely előzetes megtekintése nem lehetséges, és most is leszögezték, hogy aki „nem jelentkezik az áttelepülésre, máshol vitézi telekre nem számíthat”. A három hónapos határidő (1941. december 15.) valóban jelzi, hogy az Országos Vitézi Szék tanult az előző szakasz olykor kaotikus eredményéből.

A következő hetekben, hónapokban azonban csak csordogáltak a jelentkezések, jellemző inkább a jázsági alsó járás esete volt, ahonnan senki nem érdeklődött a vitézi telek megszerzése iránt. Nem meglepő tehát, hogy 1942. január elején újabb körlevelet⁵⁰ adott ki az Országos Vitézi Szék. Konkretizálták a betelepítendő helyeket: a Beremendtől délre lévő Zrínyi- és Horthy-telep, a Dárda község melletti Ughljes- (Ölyves) és Schweitzernica-telep (Őrhely) volt az elsődleges cél, továbbá volt még néhány üres hely Magyarbólyon; felemelték az eddigi 15 holdas legénységi vitézi telekméretet 20 holdra; az első szakaszhoz hasonlóan a vitézi telek és épületek vételárát 47 év alatt kell törleszteni; 3 évi földadómentességet garantáltak; a telepeken volt iskola, a környék pedig jó felvevőpiacokkal rendelkezett. Ha azonban kérdés⁵¹ érkezett a telkekkel és a feltételekkel kapcsolatban, a korábbi szakaszhoz hasonlóan csak a bizonytalanságot érezhetjük. Például: „a telkek megváltási ára előttem is ismeretlen”, „hogy az egyes vitézi telkekhez milyen lakó és egyéb épületek tartoznak, azt nem tudom, az valószínűleg különböző”, a telepeknek „községtől, vasútállomástól és műúttól való távolsága előttem ismeretlen”, „az évi törlesztőrészlet nagyságát sem tudom”, a felszerelések értéke és fajtája „előre nem tudható”. Mindez nyilván nem erősítette a pályázók elköteleződését.

Nem hallgatták el a hátrányokat sem: a Dárda melletti két telep még nem volt kiürítve, sőt az ezekhez tartozó földek a folyó gazdasági évre haszonbérbe voltak adva. Ez azt jelentette, hogy hiába települnek át – a tervek szerint már április folyamán –, csak az épületeket, a belsőséget és a konyhakertet vehetik birtokba. A központi előírás szerint fel kellett hívni a vitézek figyelmét, hogy „áttelepülésükkel

családjuk és leszármazóik végleges boldogulásának alapját rakják le s ez olyan élet-cél, amelyért egy vitéz családfőnek nem szabad visszariadnia azoktól a nehézségektől, amelyek a megszokott környezetből való elszakadással és egy új gazdaság berendezésével járnak⁷.

További könnyítést jelentettek be 1942. január 17-én:⁵² immár fel lehetett venni a listákra a vitézi kérvényekkel még folyamatban lévőket, és azokat, akiknek a kis ezüst vitézségi érem kétszer, vagy a kis ezüst vitézségi érem egyszer és a Nemzetvédelmi kereszt kitüntetés a birtokukban volt.

A bő egy hónappal később született kimutatásban mindössze 12 név szerepel, ám az értékelésük szerint többet is alkalmatlannak minősítettek, pl. Csontos Lászlót (Karcag, 1941-ben is jelentkezett, de visszalépett): vitézi telke zár alatt, kölcsönrel és adóhátralékkal terhelve; Oláh Imrét (Dévaványa): vitézi telkéről lemondott, nagy adóhátraléka van; Perge Andrást (Karcag): ténylegesen szolgálg; Tóth R. Jánost (Jászfelsőszentgyörgy): határidőre nem tud áttelepülni. Három további vitéznél az „alkalmas” jelző szerepel, ám Fenyvesvölgyi György (Szolnok) hivatásos katona volt (állítása szerint az áttelepülés idejére nyugállományba kerül), Rác Sándornak (Mezőtúr) és Simon Lászlónak (Túrkeve) pedig hiányoztak a kitüntetési javaslatok. Maradtak öten, ám közülük négyen, P. Kovács András (Túrkeve), Kun Ignác (Törökszentmiklós), Kunhegyesi István (Kunhegyes) és Várhelyi István (Jászárokszállás) szerepeltek az 1943-as összeírásokban is.

Három észrevételt biztosan tehetünk a telepítések ezen szakaszához. Az első, hogy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében érezhetően visszaesett a ténylegesen érdeklődő és jelentkező vitézek száma. Országosan jobb volt a helyzet, egy 1942. március 17-i körlevél szerint az áttelepítésre jelentkezett, már felavatott vitézek létszáma mintegy háromszorosa volt a betöltendő vitézi telkek számának.⁵³ A második, hogy a települések vitézi vezetői – a teljesítési kényszer miatt – már olyanokat is felterjesztettek, akikről vélhetően előre tudták, hogy nem fognak megfelelni. Mezőtúron az alábbi négy nevet terjesztették elő: Cs. Gábor: „szülei 50 évig vadházasságban éltek, tudomásom szerint erkölcsi bizonyítványt felesége részére nem tud megfelelőt mellékelni”; F. Zsigmond „gyermeke nincs. Az italt szereti”; L. Mihály „állandó foglalkozása cigányzenész, felesége törvénytelen származású s így ezen vonatkozásban keresztlevelet csatolni nem tud”; N. István „az 1920-25-ös években egy ízben becsületsértésért, egy ízben pedig súlyos testi sértésért jogerősen elítéltett. Előadásából az tűnik ki, hogy mindkét esetben jogosan járt el, mert akit »gazembernek« nevezett csakugyan nem volt Catói jellem, az a szerb származású ember pedig, akit a törökszentmiklói vásáron ostornyéllal tettelegesen bántalmazott, állítólag a magyarokat szidta.”⁵⁴ A harmadik, hogy növekedett azoknak a száma, akik a településükhöz közeli „zsidóbirtokok”-ból szerettek volna földhöz jutni.⁵⁵

3. ETAP: 1943. SZEPTEMBER

Bár az Országos Vitézi Szék 1942 nyarán pályázatot hirdetett a Dél-Bácskában fekvő Palánka és a Dél-Baranyában található Bolmány és Kácsfalu községeihez tartozó Horthy-telep, Zornica és Brod pusztán létesített vitézi telepeken mintegy 35 vitézi telek betöltésére, pályázat ezekre nem érkezett.⁵⁶

Az 1943. szeptember 6-án kibocsátott központi rendeletre⁵⁷ viszont igen: az Országos Vitézi Szék ebben arról tájékoztatót, hogy egységes határ menti vitézi településsé alakítja a Vajsza község közelében található Vitézfalut, illetve a most megkapott 100 telephézből álló területet. Az új építésű házakhoz kb. 20 holdnyi telek tartozott.

A megkeresettek többsége nem kívánt élni az áttelepülési lehetőséggel: „nagyon messzi van”, „feleségem szívgyengesége miatt az arra való levegő részére nagyon káros hatással lenne”, „már 55 éves és törődött ember vagyok”, „nyugdíjjogosultságomat elveszíteném”, „édesanyám se hajlandó elmenni”, „80 éves apámat nem hagyom itthon”, „talán itthon is kapok zsidó birtokból”. Aki ment volna, azt vagy alkalmatlannak minősítették (B. Bélát „nem tartom alkalmasnak. Az az ember, aki több időt tölt a korcsmában, mint a munkahelyén, az nem mehet a nemzetiségek lakta vidékre, mert ott csak mutatványos lenne belőle. Másokkal dolgoztatna, mint itthon.”), vagy nem felelt meg bizonyos feltételeknek (gyermektelen, nem volt kijelölt várományosa). Így állt elő az a helyzet, hogy szeptember 24-én az összegző névsor mindössze hat nevet tartalmazott, de közülük négy valójában nem volt alkalmas, katonai szolgálatát töltötte, vagy zsidóbirtokra várt.

A tiszai közép járás vitézeinek hadnagya az alábbiakban találta meg a jelentkezések visszaesésére az okot: „A vitézek magatartásából arra lehet következtetni, hogy a jelenlegi féktelen propaganda, mely megfélemlíteni kíván mindenkit, hogy behódoljon, vagy legalább is semmit sem tegyen, ami a baloldal érdekeit zavarja, igen nagy hatással van rájuk. Mindenki attól tart, hogy a szerbek az angoloktól visszakapják a Bácskát, sőt azon felül is még nagy területeket és abban az esetben ők földönfutókká lesznek. Hiba, hogy a mi részünkről csak egyesek részéről és csak egyesekkel szemben lehet az ellenérveket felsorakoztatni és az embereket felvilágosítani. Tömegek felvilágosítása, bátorítása, az áldozatkészség fokozása, a győzelemben való feltétlen hitnek felébresztése és ébrentartása teljesen hiányzik. Az ellenpropagandának tág tere nyílik a destruálásra, a megfélemlítésre, a kishitűség felkeltésére és a lapulásnak plauzibilis erkölcsi alapokra való helyezésére.”⁵⁸

EPILÓGUS

Az első telepítésben a Délvidéken letelepült Hegedűs Lajos (Túrkeve) Bajmok határában, Hadikújfaluban kezdett új életet családjával és korábbi földijével, Horváth Lajossal és annak családjával. Az Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottságának kérdőívében⁵⁹ Hegedűs felsorolta, hogy mit tudott magával vinni menekülésükkor, és mit kellett hátrahagynia. Bár a telek termőképességéről és háza állapotáról nem ír, így is jó képet ad gazdasága állapotáról. „1944 október 8 ikán⁶⁰ Horvát Lajos telepvezetőm utasítása fojtán Bajmokról el menekültünk. És út közben A János-halmi hat[á]rban A Vén Antal-tanyáján voltunk 1945 Márczius 10 ig meg huzódva. A menekülés alkalmával el hozot ingóságok a következők voltak 2 ló 1 kocsi 1 pár hám 1 tehén, toll ruha neműek Konyha felszerelések és a szükséges élelem! Az ott maradot jószág állomány 1 drb 1 éves üsző borju 1 2éves hasas üsző, 4 drb hasas kocza 5 drb 8 hónapos sertés és 1 drb 180 kilós hizó sertés, 13 drb kacsa 200 drb tyuk és csirke félek! Gazdasági sze[r]szá[m]ok! egy vas eke 1 rög törő borona 1 négyes tagu búza borona 1 eke kapa 1 henger. És végül az összes kézi szerszámok otan maradtak!”

Horváth jóval lakonikusabban számolt be veszteségéről: „1944. okt. 9-én kénytelen voltam a telket minden élő és holt felszerelési tárgyaival együtt lehagyni, így azóta kezeléséből kiesett és szerb tulajdonosa használja a telket.”⁶¹

Mindketten hazatértek Túrkevére.

JEGYZETEK

- 1 Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet, 1941. április*. Budapest, [2003]
- 2 A teljesség igénye nélkül: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. (a továbbiakban: A. Sajti 2004.); Merk Zsuzsa: *A délvidéki Fogadjiisten benépesülése (1941–1944)*. In: Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve. 16. Kecskemét, 1999. 211–244.; Vincze Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944)*. In: Pro Minoritate, 2001/Ősz. 141–187. (a továbbiakban: Vincze 2001.); Valastyán Balázs: *Magyar földbirtok- és telepítéspolitikája a visszacsatolt Bácskában (1941–1944)*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged, 2019.
- 3 Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára, Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Székének iratai: HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Délvidéki településre jelentkezők gyűjtője, 65/msz.1942. Délbaranyába áttelepülés és 2007/msz.1943. Délbácskai telepítés 1943 őszén. (a továbbiakban csak a jelzetet közöljük)
- 4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Földművelésügyi Minisztériumi Levéltára, Általános iratok: HU-MNL-OL-K184
- 5 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium Levéltára, Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottsága: HM HIM-HL-VIII.9.
- 6 Lőrinc Péter: *Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája (1941–1944)*. Budapest, 1977. 210.
- 7 A témában lásd: Vitéz Várady Károly: *A vitézi rend története*. In: Vitézek albuma. Budapest, 1939. 17–21.; Tiszabői Hellebronth Kálmán: *Vitézi Rend története, szervezete és tagjainak névkönyve 1920–1941*. H.n. 2013., különösen: 9–89.; Tátrai Szilárd: *A Vitézi Rend első évtizedének története*. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1997/1. 49–83. (a továbbiakban: Tátrai 1997.); Uő: *A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig*. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2000/1. 35–78. (a továbbiakban: Tátrai 2000.); Négyesy László: *A Vitézi Rendről. I*. In: Zounuk 14. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. Szolnok, 1999. 163–194.; Uő: *A Vitézi Rendről II*. In: Zounuk 15. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 15. Szolnok, 2000. 187–268.; Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, 2013.; Tóth Marcell: *A Vitézi Rend és a földkérdés – Szeged környéki példákon keresztül*. In: Sipos József-élelmékkötet. Szeged, 2023. 249–261.
- 8 Magyarországi Rendelet Tára 1920. Budapest, 1920. 393–399.
- 9 A m. kir. belügyminiszter 1920. évi 9200. eln. számú körrendelete a vitézi telkekre való jelentkezésről; A m. kir. belügyminiszter 1920. évi 85 898. számú körrendelete a vitézi telek elnyerésére való jelentkezésről; A m. kir. igazságügyminiszter 1920. évi 40 000. számú rendelete a vitéztelekekről szóló 6.650/1920. M. E. számú rendelet végrehajtásához szükséges részletes szabályok megállapításáról. In: Magyarországi Rendelet Tára 1920. Budapest, 1920. 795–797. és 886–895.
- 10 Szentesi Tóth Kálmán: *Karcag R. T. város polgármesterei*. Karcag, 1928. 114–117.
- 11 Gróf Teleki Mihály: *A vitézek gazdasági megerősítése nemzeti érdek*. In: Vitézek Lapja, 1940. október 11. 1.
- 12 Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében az alábbi adományozások történtek 1920 és 1921 folyamán: Túrkevei Közbirtokosság 122 hold 805 négyszögöl, Karcag 100 hold, Nemes János 100 hold, Almásy Imre 88 hold 717 négyszögöl, Almásy Dénes 80 hold, Fáy László 30 hold, Kövér János 26 hold 1183 négyszögöl, Hajdu József 20 hold 1516 négyszögöl, Bolza József 20 hold 469 négyszögöl, Sváb Gyula 17 hold 800 négyszögöl, Baghy Gyula 17 hold, Domonkos Mihályné 15 hold, Gorove László 15 hold, Jászberényi Redemptus Közbirtokosság 9 hold 133 négyszögöl, Keszlerffy Jánosné 6 hold 939 négyszögöl, Kenéz Sándor 3 hold 716 négyszögöl, Jászberényi 913 négyszögöl. Forrás: HU-MNL-JNSZVL IX.250. Birtoklapok.
- 13 A vitézi telkek számos típusa ismert: pl. ingyenes, saját alapítású, vagyonváltságos, megváltásos, bérföld, vásárolt, telepítési, zsidóbirtokokból származó.
- 14 Tátrai Szilárd szerint a húszas évek folyamán a „Vitézi Rend tagjainak csak töredéke jutott vitézi telekhez”. 1941-ben a vitézek létszáma 23 049, a „birtokbalehelyezett” vitézek száma 5378 (627 tiszt és 4751 legénység) fő volt. Tátrai 1997. 67. 1940. december 8-i állapotok Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében: 371 vitéz (91 tiszt,

- 280 legénység, várományosok száma: 28 és 120). HU-MNL-JNSZVL IX.250. Állományban lévő vitézek kimutatása, 1940–1944. 1943. február 18-án tartott előadásában az ügyvezető vitézi törzskapitány, vitéz Igmándy-Hegyessy Géza azt állította, hogy a tisztí vitézek 10, a földműves legénységi vitézek 76%-a kapott telket. Vitéz Igmándy-Hegyessy Géza ügyvezető vitézi törzskapitány előadása a Magyar Élet Pártja február hó 18-i értekezletén. In: Vitézek Lapja, 1943. február 27. 1–2.
- 15 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről 46.§ (1) A törvények szövege: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>
- 16 Általános tájékoztatás és jelentkezési felhívás az Országos Vitézi Szék 1939–40. évi telepítéseire. In: Vitézek Lapja, 1939. május 1. 1–2.
- 17 Az eredeti koncepció nem ez volt. Az ügyvezető vitézi törzskapitány, vitéz Igmándy-Hegyessy Géza a budapesti Rendházban tartott előadásában (1938. október 24.) kiemelte, hogy „[a]kár telepítés, akár felajánlás, vagy szabadkézből történt vásárlások útján jutnak vitézi telkek birtokunkba, azokat elsősorban az ott lakó új rendtagok, vagy annakidején onnan száműzött régi rendtagok fogják megkapni. Nincs arra szükségünk, hogy a csonka hazából telepítsünk oda vitézeket (...)” (Kiemelés az eredetiben) Az ügyvezető törzskapitány hatalmas, irányelveket megszabó előadása a vitézek társadalma számára. In: Vitézek Lapja, 1938. november 1. 1–3. Idézet: 2.
- 18 Az adatok az 1943. február 18-i állapotokat tükröznék. Vitéz Igmándy-Hegyessy Géza ügyvezető vitézi törzskapitány előadása a Magyar Élet Pártja február hó 18-i értekezletén. In: Vitézek Lapja, 1943. február 27. 1–2. Adatok: 2.
- 19 Csósz László: *Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása*. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. (Szerk.): Molnár Judit. Budapest, 2005. 176–192. Idézet: 176. (a továbbiakban: Csósz 2005.)
- 20 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.
- 21 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanaiuk átengedéséről.
- 22 Vitéz Igmándy-Hegyessy Géza ügyvezető vitézi törzskapitány előadása a Magyar Élet Pártja február hó 18-i értekezletén. In: Vitézek Lapja, 1943. február 27. 1–2. Idézet: 2.
- 23 Az Országos Vitézi Szék rendelkezése alá kerülő zsidó-ingatlanokból vitézi telkek alakítása. In: Vitézek Lapja, 1942. október 10. 1.; Vitéz Igmándy-Hegyessy Géza ügyvezető vitézi törzskapitány előadása a Magyar Élet Pártja február hó 18-i értekezletén. In: Vitézek Lapja, 1943. február 27. 1–2. A törvény magyarázata: 2. A Vitézek Lapja 1942. október 31-től folyamatosan közzétette az igényelhető zsidóbirtokok listáját „Folytatólagos tájékoztató a zsidó ingatlanokból létesített vitézi telkekről” címmel. A törvényről lásd Csósz 2005.; Tátrai 2000. 53–56. és Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, 2017. 482–490.
- 24 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1941. május 8. 1206/1941.
- 25 A Külföldi Magyarokat Letelepítő Kormánybiztosság II. számú tájékoztatója szerint a dobrovoljácok „a világháború folyamán 1918. évi november 5.-ig bezárólag önként léptek be a szerb, vagy a montenegrói hadraregbe ott a világháború befejezéséig szolgálatot teljesítettek. Dobrovoljácok voltak azok is, akik az 1912–18 november 5.-ig terjedő időben önként katonai szolgálatot vállaltak.” A világháború után ingyenes földjuttatásban részesültek. Kiutasításuk/internálásuk után az általuk elfoglalt kb. 53 000 kataszteri holdnyi terület (a zárt közösségi telepeket) használta fel a magyar állam a bukovinai székelyek, a horvátországi, boszniai magyarok, illetve vitézek földhöz juttatására. A földbirtokpolitikát részletesen elemezte dr. vitéz Kovács Elemér táblabíró, miniszteri kiküldött 1941. május 7-i beszámolójában. In: HU-MNL-OL-K184-6447-116414
- 26 Nemcsak vitézeket vártak a Délvidékre. A Földművelésügyi Minisztérium kezelésében lévő földekre csaknem 30, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei igénylő jelentkezett 1941 és 1942 folyamán. HU-MNL-OL-K184-6047/6445/6446/6447 Vesd össze: Merk Zsuzsa: *Telepítések a Bácskában (1919–1945)*. In: Ezer év a Duna-Tisza közén. A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei 10. Kecskemét, 2001. 139–144. Különösen: 142.

- 27 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. A Szegedi Vitézi Kirendeltség körlevele, 1941. május 10. 1/1941.
- 28 A telepítésekhez: A. Sajti 2004. 210–219.; Vincze 2001.
- 29 Az áttelepítésről: L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest, 2013. 145–146. Merk Zsuzsa szerint a bukovinai székelyek letelepítése a Délvidékre „elhamarkodott, felelőtlen döntés” volt. Lásd Merk Zsuzsa: *Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944)*. In: Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. (Szerk.): Juhász Antal. Szeged, 1997. 179–190. Idézet: 187. A témában fontos kortárs összefoglalók: Csuka Zoltán: *Bukovinai székely-magyarok a bácskai telepesfalvakban*. In: Kisebbségi Körlevél, 1941. szeptember. 311–322.; Gombos György: *Bukovinai székelyek letelepítése Bácskában*. In: Láthatár, 1941/8. 189–194.; Szabados Mihály: *Egy telepítés tanulságai*. In: Magyar Szemle, 1941. szeptember. XLI. kötet, 3. szám 169–181.
- 30 Bonczos Miklós és Kovács Elemér vezetésével 1941 őszén számos országgyűlési képviselő látogatta meg a Bácskában létesített székely telepeket. Az itt elhangzottak szerint ekkor 323 vitéz család települt már le 1535 fővel. In: Felvidéki Ujság, 1941. október 2. 4. Új honalapítás Bácskában. A Külföldi Magyarokat Letelepítő Kormánybiztoság záró jelentése (1941. december 19.) 481 vitézi családról számolt be 2325 fővel. In: Lőrinc 1977, 183–184. Az ugyanezen a napon (december 19.) megalakult Bács-Bodrog Vármegyei Vitézi Szék alakuló ülésén elhangzottak szerint „350 vitézi családot telepítettek le eddig a Délvidéken.” In: Délvidék, 1941. december 21. 7. A Kormányzó Úr képviselőjének jelenlétében alakult meg Zomborban Bács-Bodrog vármegye Vitézi Széke.
- 31 Magyarországi Rendeletek Tára 1941. Budapest, 1942. 1865–1869. A rendelet végrehajtásának kritikája: Steuer György ny. államtitkár emlékirata. In: HU-MNL-OL-K184-6925-86254 Egy rövid idézet: „A délbácskai föld-birtokrendezéssel kapcsolatban az (...) igen súlyos panaszokat sajnos még mindig nem orvosolták és azok úgy a magyarokat, mint pedig a szentistváni népeket állandóan forradalmasítják.”
- 32 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1941. május 14. 1244/msz.1941.
- 33 A felkért vitézek változatos indokokkal utasításították el a Délvidéki lehetőséget: Kádár János, Tiszaszentimre: „tiszaszentimrén vannak zsidó birtokok (...) az zsidó birtokból elválalnék százholdat”; Makk Ferenc, Nagykőrű: „felkérdeztem a családot de semi áron nem hajlandók el mení aszt mondják ők nem menek azok közé a vad szerbek közé”; Nagy Illés, Jászfényszaru: „a feleségem igen beteges és a fíjam meg szintén mán második eve hogy katoná”; D. Kiss László, Kisújszállás: „anyagi és családi körülményei Kisújszálláshoz kötik”; Kurucz János, Kisújszállás: „állandóan beteges, gyomorbajos, könnyen szédül”; Vincze Mihály, Jászsalsószentgyörgy: „feleségem sem mutat hajlandóságot, szüleitől oly messzi idegenbe való elköltöztetésre”. Voltak olyanok is, akiket küldtek volna, de nem mentek. Kovács András tiszaderzsi és Vizi Lajos tiszaszentimrei vitézek ellentétben álltak a közigazgatási hatóságokkal és csendőrséggel, ezért áttelepítésüket „feltétlenül kívánatos”-nak tartották, de „nem a csángó telepesek közé, hanem zárt vitézi telepre”. HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941.
- 34 Ilyés Sándor telkének állapotát így jellemezte a település vitézi hadnagya: „Az ingatlan évi jövedelme még az évi közterheket se biztosította, úgy annyira, hogy kezdettől fogva a telek majdnem mindig zár alatt van, sőt, annyi se termett, hogy fedezte volna a haszonbérlőnek az évi haszonbért.” HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Fodor Béla jelentése, 1941. június 5.
- 35 Várhelyit elutasították: „áttelepülésre nem jön tekintetbe, mert nem valószínű, hogy olyan alacsony megváltási árat állapítsanak meg, amit 4-5 év alatt ki tudna fizetni. Viszont az áttelepülők különleges feltételeket nem szabhatnak”. HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Várhelyi levele és az 1941. május 26-án született válasz.
- 36 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1941. május 17. 1264/msz.1941.
- 37 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. A Szegedi Kitelepítési Kirendeltség értesítője, 1941. május 22. 14/1941.
- 38 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Vitézi Széke és az Újvidéki Országos Telepítési Kormánybiztoság Vitézi Kirendeltség levelezéséből, 1941. május-június.
- 39 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Budapesti osztályvezető levele a Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Széknek, majd körlevél a vitézi hadnagyoknak. 1305/msz.1941. 1941. május 23. és 1941. május 28.
- 40 Az állapotokat jól mutatja az alábbi részlet az 1941. évre való visszatekintőből: „Igen sok vitézi házban hiányoznak az ajtók-ablakok, mert nem lehetett mindent egyszerre megcsinálni. Az ősze és esőzésre való tekintettel

- tehát rohamlépésben arról is kellett gondoskodni, hogy ajtókat, ablakokat csináltassanak és hogy azokra üveg is kerüljön. Ezek a munkálatok újabb, igen tekintélyes összeget emésztettek fel. (...) Némely telepen utakat kell építeni, hogy a tanyai iskolába járó vitézi sarj apraja iskolalátogatási kötelezettségének akadálytalanul eleget tehesen.” *Vitézi telepítések Bácskában*. In: *Vitézek Lapja*, 1941. december 27. 1–2. Idézet: 1.
- 41 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Szolnok Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Vitézi Széke a tiszai közép járás vitézi hadnagyának, 1305/msz.1941. 1941. május 26.
- 42 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Karcag város járási vitézi hadnagya, 47/1941. 1941. július 24.
- 43 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 1241/1941. Összegző táblázat az áttelepített vitézekről, 1941. július 10.
- 44 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 265/msz.1942. Túrkevei lemondott telkek ügye
- 45 Uo.
- 46 Németh Kálmán bácsjózseffalvi plébános egyik levelében (1942. április 20.) így írta le a helyzetet: „Józseffalva az egyetlen telep a bácskai székely faluk között, amelyik különösen szenved a talajvizektől, a vadvizektől. Mélyen fekszik és a talajvíz miatt úgy összeomlottak a házak, hogy alig van olyan ház, amelyikkel baj ne lett volna.” Közreadja: Seres Attila: *Bukovinai székelyek a Bácskában 1941–1944. Iratok a Szent László Társulat levéltárából*. In: *Limes*, 2009/3. 155–176. Idézet: 163.
- 47 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 265/msz.1942.
- 48 Uo.
- 49 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. Délbaranyába áttelepülés. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1941. szeptember 19. 2232/msz.1941.
- 50 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. Az Országos Vitézi szék körlevele valamennyi Törzs- és Vármegyei Vitézi Széknek. 150/1. II.T.1942. 1942. január 7.
- 51 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék válasza Kunhegyesi Istvánnak, 190/msz.1942.1942. január 24.
- 52 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1942. január 17.
- 53 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. Az Országos Vitézi szék körlevele valamennyi Vármegyei Vitézi Széknek. Országos Vitézi Szék, 150/84. II.T.1942. 1942. március 17. Tárgy: Délbaranyai telepítésre jelentkeztek kiválasztása.
- 54 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. Mezőtúr Megyei Város Vitézi Hadnagyának jelentése, 6/1942. 1942. január 19.
- 55 Csósz László szerint a zsidó birtokok hatalmas mennyiségéről szóló hírek sokakban irreális elvárásokat keltettek. In: *Csósz* 2005. 191.
- 56 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 65/msz.1942. Az Országos Vitézi szék körlevele valamennyi Vármegyei Vitézi Széknek. Országos Vitézi Szék, 150/402. II.T.1942. 1942. július 3. A palánkai telepről bővebben: HU-MNL-OL-K184-6926-588361
- 57 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 2007/msz.1943. A Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Vitézi Szék körlevele, 1943. szeptember 6.
- 58 HU-MNL-JNSZML-IX.250. 2007/msz.1943. A tiszai közép járás vitézi hadnagyának jelentése, 1943. szeptember 15. 55/msz.1943.
- 59 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium Levéltára, Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottsága: HM HIM-HL-VIII.9. 1371.d. Hegedűs Lajos.
- 60 Az 1944-es eseményekhez lásd: Albert Gábor: *Emelt fővel*. Budapest, 1983. 362–389.; Ösy-Oberding József: *A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon*. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1967/1–2. 183–192.; *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. In: *Dél-Alföldi évszázadok* 28. Szege-Zenta, 2010.
- 61 HM HIM-HL-VIII.9. 1372.d. Horváth Lajos.

A FELJELENTÉSEK ÉS JEGYZŐKÖNYVEK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE AZ 1944-45-ÖS ZENTAI PARTIZÁNMEGTORLÁS IRATANYAGÁBAN

FORRÓ LAJOS

ABSTRACT

The study deals with the examination of the partisan documents of Senta from a source-criticism perspective, peculiarly regarding the authenticity of the post-war reports and testimonies. During the analysis of the papers, it was unveiled that in the case of many documented events distortion was present by exaggerations, inaccuracies and personal values. The examined judicial records frequently hold contradictory statements, by which the reliability of the reports is cast doubt on. The research determines that while the records sometimes correct the exaggerations which can be found in the reports, they still cannot be regarded as totally objective sources. The study also highlights, how the political atmosphere and personal motivations influenced the content of the documents. In light of these factors, the historical use of the partisan documents is only possible with thorough source-criticism.

BEVEZETÉS

A szovjet hadsereg október 8-án foglalta el Zentát, ugyanazon a napon Óbecse, Magyarkanizsa és Martonos is elesett. Október 10-én Horgos és Szabadka, 18-án Topolya, 19-én Szenttamás, 21-én Zombor, majd 23-án Újvidék is szovjet, illetve partizán kézre került. A Tisza menti területeken az impériumváltás – az átkelést

leszámítva – komolyabb harcok nélkül zajlott le, mivel a gyengén felszerelt honvédségi alakulatok többnyire még a szovjet csapatok érkezése előtt visszavonultak. Zentán is hasonlóan történt: október 8-án a szovjet hadsereg ellenállás nélkül vonult be a városba, őket pedig hamarosan követték a partizánok.¹

Mivel Zentán az 1941-es impériumváltást követően – elsősorban a magyar katonaság és néhány helyi polgár részvételével – atrocitások történtek a szerb lakosság ellen, sejteni lehetett, hogy sor kerül a bosszúra. A Vajdasági Levéltár 183-as fondjának Zentára vonatkozó iratait átvizsgálva megállapíthatjuk, hogy azoknak a zentai polgároknak a túlnyomó többsége, akik 1941 és 1944 között valamilyen vétséget követtek el szerb polgártársaik rovására, a visszavonuló magyar hadsereggel együtt elmenekültek. Helyettük – mint ahogy számos délvidéki településen – döntően a helyben maradt ártatlanok fizettek.

A bevonulást követően napokon belül elkezdődtek a magyar lakosság elleni atrocitások. A partizánok a helyi szerbekkel karöltve ledöntötték Horthy István kormányzóhelyettes szobrát, valamint a Fő téren álló országzászlót is.² Megindult a bűnösnek vélt magyarok összegyűjtése, akiket a városháza pincéjében lévő rendőrségi fogdába zártak. A szerencsés túlélő visszaemlékezők brutális bánásmódról számoltak be. Állandó jelleggel folyt az összegyűjtött emberek kínvallatása és durva bántalmazása.³

1944. november 9-én Petar Relić-Čedo,⁴ az OZNA (Odeljenje zazaštitaroda – Népvédelmi Ügyosztály) büntetőszázadának parancsnoka utasításának értelmében három fegyveres érkezett Zentára, és a fogvatartottakat – néhány helybéli szerb közreműködésével – 10-én hajnalban likvidálta.⁵ A gyilkosságokat mindenféle bírósági ítélet nélkül hajtották végre, hiába próbált ellene érvelni Isidor Nešić városelnök. A cselekményről hivatalos irat is készült, amely szerint november 9-én 65 polgár esett áldozatul. Az iratot Szloboda János zentai nyugalmazott tanár meglelte a Zentai Történelmi Levéltárban, és azt publikálta.⁶

A fent említett eset mellett további törvénytelen gyilkosságok is történtek Zentán. Többen estek áldozatul a kínvallatásoknak, illetve a hadsereg túlkapásainak, valamint néhány polgár esetében a későbbiekben a szabadkai katonai bíróság is hozott halálos ítéletet. Több partizániratban is megtalálható a zentai meggyilkoltak névsora. Az egyik ilyen jelentés 79 likvidált magyar nevét tartalmazza.⁷ A visszaemlékezések szerint a szám nem pontos, valószínűsíthető, hogy az áldozatok száma magasabb, és az agyonvert, meggyilkolt emberek közül nem mindenki került rá a partizánok által vezetett listákra.

PARTIZÁNIRATOK ZENTÁVAL KAPCSOLATOSAN

A törvénytelen népiertást a partizánhatalom Zenta esetében – mint ahogyan azt más délvidéki településeken is tette – utólag próbálta meg igazolni. Az önigazolás a feljelentések gyűjtésével vette kezdetét 1944. december 6-án, amikor a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottsághoz megérkezett az első bejelentés.⁸ Zenta kapcsán összesen öt dobozban 2832 feljelentést találunk,⁹ amit helyi – néhány esettől eltekintve főként szerb – polgárok tettek a háborús bűnöket vizsgáló bizottság irodájában. A Zentán tett bejelentésekkel egy korábbi cikkünkben foglalkoztunk részletesebben.¹⁰ A partizánhatalom részéről a *feljelentések* gyűjtését követte az „elkövetett” bűnök szerinti csoportba tartozó *névsorok összeállítása*.

A bűnöket kategóriák szerint osztályozták:

1. bevonulás (ulazak) – a magyar hadsereg bevonulása során a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök;
2. hadsereg (armija) – a magyar hadsereg által elkövetett bűntények;
3. razzia (racija) – az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnök;
4. táborok (logori) – a különböző táborokban elkövetett bűnök;
5. erőszakos mozgósítás (prisilno mobilisanje) – a katonai mozgósítás során elkövetett bűnök;
6. kényszermunka (prisilni rad) – a kényszermunka során elkövetett bűntények;
7. kitelepítés (iseljivanje) – a kitelepítéssel kapcsolatos bűntények;
8. vagyon elleni bűncselekmények (protiv imovine).¹¹

JEGYZŐKÖNYVEK

Az említett ügymenet során azoknál a személyeknél, akiknél szükségesnek találták a további nyomozást, tanúk kihallgatásával ún. *zapisnikok*, vagyis jegyzőkönyvek készültek, amelyek a feljelentett polgárok tetteit részletesebben vizsgálják. Jellemző, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben nem található meg minden feljelentett neve, csak ott, ahol a partizánhatalom fontosnak tartott további vizsgálódást. Időnként pedig a jegyzőkönyvekben olyan nevek is megjelennek, akik ellen egyáltalán nincs korábban bejelentés.

A Vajdasági Történelmi Levéltár 183-as fondjának nagy részét ezen iratok teszik ki.¹² Az 1-től 33 904-ig – az 1944 és 1947 közötti időszakot felölelő – sorszámozott jegyzőkönyvek egy része nincs meg, de így is 94 doboznyi anyag kutatható. A feltárást nehezíti, hogy az iratok egy részén kétféle számozás található. Egyik az iktatás, a másik a keltezés szerint, így némelyik dokumentum nehezen fellelhető. A vizsgálódást hiába segíti egy helységekre lebontott lista, ennek ellenére a jegyzőkönyvek megtalálása igényli a legkitartóbb kutatómunkát a levéltárban.

Átvizsgálva a Zenta kapcsán felvett jegyzőkönyvek fellelhető részét megállapíthatjuk, hogy a feljelentésekhez hasonlóan ezek az iratok is a likvidálásokat követően készültek. Mivel a tanúvallomásokot jóval az események után vették fel, nem zárható ki, hogy egyes elkövetőként megnevezett személyek csupán a már megtörtént gyilkosságok igazolására kerültek bele a jegyzőkönyvekbe. A Zentával kapcsolatos jegyzőkönyvek a 183-as fond anyagában hiányosak, illetve a rendszertelen iratkezelésnek köszönhetően elkeveredtek. Sok esetben a feljelentések mellékleteként vannak meg, de néha csupán utalást találunk az eredeti dokumentum meglétére, és maga az irat nincs a levéltári anyagban.

Az általunk fellelt és átvizsgált jegyzőkönyvekben 54 nevet találtunk. Többségüket valamiféle bűncselekmény elkövetésével vádolnak ezekben az iratokban. Van azonban néhány olyan eset is, amikor a feljelentésből eredő vádat egy-egy ilyen jegyzőkönyv tisztázza, hiszen a tanú másképpen emlékezik az állítólagos bűnelkövető tevékenységére, mint a feljelentő. A különféle bűnökkel vádolt nevek között – ugyan kisebb számban – feltűnnek a magyar hadsereg és közigazgatás Zentán szolgálatot teljesítő személyei is.

Vizsgálódásunk eredményeképpen két nagyon fontos tényrt sikerült megállapítani. A jegyzőkönyvekben feltűnő nevek közül legkevesebb 21-en az 1944-es impériumváltás előtt elmenekültek Zentáról. Valószínűsíthető, hogy esetleg bűncselekmény tudatában féltek valamiféle felelősségre vonástól, és jobbnak látták nem bevárni a bevonuló partizánokat. Ez is erősíti azt a feltevést, hogy aki bármiféle bűnt követett el szerb polgártársai ellen, az elmenekült. Helyettük főképpen az itt maradt, ártatlan zentai polgárok estek a bosszú áldozataivá. Ami azonban talán még érdekesebb, hogy a jegyzőkönyvekben elvéve találunk olyan zentaiakat, akiket a partizánhatalom korábban, mindenféle bírósági ítélet nélkül likvidált. Csupán öt személyre – dr. Balogh Károly, dr. Ferenczi Antal, Janek Aladár, Lakatos Gusztáv, Nagy Perge Illés – sikerült utólag tanúvallomást kicsikarnia a zentai háborús bűnököt vizsgáló bizottságnak.

Az eljárás koncepciójás jellegét az is erősíti, hogy a fent említett öt zentai polgárt 1944. november 9-én mindenféle ítélet nélkül a Tisza-parton likvidálták. Ellenük a meggyilkolásukat követően kezdte meg a partizánhatalom a vádak begyűjtését. Éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy ezek az iratok azért születtek, hogy egy már korábban elkövetett törvényteleniséget igazoljanak. Mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy Janek Aladár és Nagy Perge Illés esetében a jegyzőkönyvbe mondott tanúvallomás nem erősíti meg a feljelentéseket.

Sokatmondó tény, hogy a Zentán bírósági ítélet nélkül likvidált száz körüli polgár közül csupán öt személyre sikerült utólag jegyzőkönyvet kreálni. Azt is megállapíthatjuk, hogy ezekben a koncepciójás eljárásokban is több ellentmondást sikerült találnunk, amelyeket szintén megpróbálunk kibontani jelen tanulmányban.

Természetesen távol áll tőlünk annak vitatása, hogy számos törvénytelenység történt a zentai szerb lakossággal szemben a magyar időkben. Inkább az elkövetők kilétével kapcsolatban vannak fenntartásaink. Véleményünk szerint előfordulhatott, hogy egy adott bűnelkövető elmenekült az ítélet elől, így őt már nem sikerült megbüntetni, helyette az itt maradt, magukat ártatlannak tudó emberek lakoltak. Ugyanez a helyzet a magyar hadsereg által elkövetett gyilkosságokkal kapcsolatban is. A törvénytlenégeket elkövető katonák helyett is a helyben maradt zentai polgárok bűnhődtek.

A jegyzőkönyvek tartalmát vizsgálva szembetűnő, hogy számos esetben – nem ritka ez a feljelentésekkel kapcsolatban is – előfordul a másod-, gyakran harmadkézből származó információ, vagyis a tanú nem látta a bűncselekményt, hanem mástól hallotta. Ez a tény megkérdőjelezheti ezeknek az iratoknak a valóságtartalmát.

A tanulmány további részében néhány példa segítségével próbáljuk meg a jegyzőkönyvek készítésének folyamatát, menetét, tendenciáit, illetve a feljelentéshez való viszonyukat bemutatni.

Jó néhány jegyzőkönyvben tett vallomás számol be a magyar csapatok bevonulását követő szerbellenes atrocitásokról, gyilkosságokról. Jovan Magó, negyvenéves, pravoszláv vallású, magyar nemzetiségű zentai lakos 1945. február 16-i tanúvallomásában a következőket nyilatkozta: *„Amikor 1941. április 13-án délután, körülbelül 2 órakor a magyar hadsereg bevonult Zentára, engem is letartóztattak a többi kolonistával együtt, akik az Elektromos Központ közelében éltek. Mintegy 300 embert zsúfoltak be az épületbe. A letartóztatást a magyar hadsereg hajtotta végre Sziveri, zentai szabósegéd és nemzetőr útmutatásai alapján. Egészen estig, körülbelül 7 óráig tartottak fogva minket, amikor egy magas rangú magyar tiszt érkezett, és elrendelte, hogy mindenkit engedjenek haza, kivéve azokat, akikről a nemzetőrök és a magyar tisztek, valamint tiszthelyettesek megállapították, hogy házuk padlásán próbáltak elrejtőzni. Összesen 6-7 fiatal, 20 év alatti kolonistát tartottak vissza, de a nevükre nem emlékszem. Később Huszár Palóc Regina, a 'Pregradski venacról' származó zentai lakos elmondásából tudtam meg, hogy még aznap este ezt a 6-7 fiatal a magyar hadsereg kivégezte. Miközben az Elektromos Központban fogva tartottak minket, az ott tartózkodó nemzetőrök – különösen Sivák Géza és Sziveri, a szabósegéd – a magyar katonákat ellenünk uszították, azt állítva, hogy mi okoztuk a háborút, és hogy egyes házakból tüzet nyitottunk a magyar katonákra.”*¹³

A tanú vallomásából tulajdonképpen kiolvasható, hogy a bevonuló magyar haderő az őt ért támadás miatt összegyűjtötte a környékbéli szerb lakosokat, és akikről bebizonyosodott, hogy részt vettek a támadásban, azokat statáriális eljárás keretében kivégezték. A jegyzőkönyv szerint a helyi magyar nemzetőrök uszítottak a foglyok ellen, de a kivégzéseket a magyar hadsereg hajtotta végre.

Magó vallomásában arról is szól, hogy többször volt letartóztatásban, és a börtönben látta, amint a foglyokkal kegyetlenkedtek. A jegyzőkönyv további részében olyan dolgokról számol be, amit nem látott, csupán hallomásból értesült róluk. Elmondása szerint neki Jávorszki József zentai lakatossegéd mesélte – aki az esetet Nagy Mélykúti Vilmostól hallotta –, hogy egyik éjjel Döme Géza, Mészáros Lajos egy debreceni honvéd őrmester társaságában harminc szerb foglyot kísért a Tisza-partra, és ott kivégezte őket. Nem tudjuk, mennyire hihetünk a harmadkézből származó információnak, de az tény, hogy mind Döme, mind pedig Mészáros távozott a városból a magyar csapatokkal.¹⁴ Mészáros hónapokkal később visszatért, ekkor a partizánhatalom elfogta, bírósági úton halálra ítélte, és kivégezte.¹⁵

Egy másik tanú, Jovan Birdić, hatvankét éves, szerb nemzetiségű zentai lakos 1945. március 22-én elmondta, hogy április hónap folyamán esténként gyakran hallott kamion motorzúgásokat, puskalövéseket és segélykiáltásokat a Tisza felől. Később Gyurcsik Benő zentai lakos lányától hallotta, hogy éjszakánként szörnyű dolgok történnek a Tisza-parton. Kamionokkal viszik a szerbeket – nőket és gyerekeket is – a folyópartra, ahol puskákkal lelövik őket. Birdić elmondása szerint végzett számításokat is a halottak számának becslésére, de ezeket félelmében megsemmisítette. Ennek ellenére szerinte legalább 2000 szerbet öltek meg a Tisza-parton. Megnevezi elkövetőként Lakatos Gusztáv és Verebes Gyula cigányzenészeket, akik szerinte a hullákat dobálták a vízbe. A továbbiakban hozzáteszi, hogy sejtése szerint a szellemi kitervelők dr. Ferenczi Antal, dr. Bilicki Ferenc, Vámos János, Kis László, Palkó Miklós, Majoros Péter és Dorogi László.¹⁶

Valóban történtek gyilkosságok Zentán, amelyeknek a honvédekkel szembeni ellenállást tanúsító szerbeken kívül voltak ártatlan áldozatai is, de Birdić állításait az áldozatok számával kapcsolatban még a későbbi szerb források sem támasztják alá. Arról nem is beszélve, hogy a fent említett személyek bűnösségét illetően konkrét bizonyítékkal nem szolgál, tanúvallomását feltevésekre és – ahogy maga is fogalmaz – sejtésekre alapozza. A későbbi jugoszláv történetírás Zentán a bevonulást követően kilencvennyolc áldozatot említ. Ebből hatvanöt zentai (köztük hat magyar), tizenhét adai, tizenkettő velebiti, három kanizsai és egy horgosi lakost.¹⁷ A nem zentai áldozatokat elfogásukat követően Zentára szállították, és vélhetően ott gyilkolták meg őket.

A magyar bevonulást követően a Zentán működő kiadók és nyomdák számos kiadványban, szórólapon üdvözlötték a magyar hadsereg érkezését, illetve elítélő nyilatkozatokat tettek a korábbi hatalomra. A levéltári kutatásaink során három ezzel kapcsolatos jegyzőkönyvre bukkantunk, melyet a zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság irodájában vettek fel 1945. március 4-én. Mindhárom jegyzőkönyv Ozren Sedjakov nyomdászmaster vallomását tartalmazza. A dokumentumok érdekessége, hogy mindhárom tanúvallomás első két bekezdése szóról szóra

ugyanazt a szöveget tartalmazza: „Amikor a magyar megszálló csapatok bevonultak Zentára, már április első napjaiban megjelentek a város főterén és a mellékutcákban is gyerekek, akik különböző gyászjelentéseket árusítottak, amelyek Jugoszlávia »halálát« hirdették. Mint újságíró és nyomdász szakember, érdeklődtem ezek iránt a kiadványok iránt, ezért mindegyikből beszereztem egy példányt, amelyeket a mai napig megőriztem.”¹⁸

A sorrendben első jegyzőkönyvben a továbbiakban a tanú elmondása szerint az Orient Nyomda, aminek a tulajdonosa Bartus András zentai nyomdász, a magyar bevonulást követően több száz gyászjelentést adott ki, amelyek Jugoszlávia halálát hirdették. A tanú szerint ezzel megsértette nemcsak annak az államnak a méltóságát, amelyben éltek, hanem Jugoszlávia szövetségeseit is.¹⁹

A második jegyzőkönyvben²⁰ Sedjakov Balogh Károlyra és Balogh Albertra, az Unió nyomda tulajdonosaira tesz terhelő vallomást. Nevezettek nyomdájára adta ki a tanú szerint *A Trianoni torzszülött Jugoszlávia* című halotti bizonyítványt. A harmadik jegyzőkönyv²¹ a Dinka és társai nyomda kiadványairól tesz említést, amelyek az előző két nyomdáéhoz hasonlóan államellenesek. A nyomda tulajdonosaiként Dinka Pétert, Kővágó Mártont és Kip Józsefet nevezi meg. További tanúként Sedjakov mindhárom jegyzőkönyvben Hranislav Sedjakov és Kecskés Vince nyomdászokat jegyzi meg. Azt nem tudjuk, hogy nevezettek tettek-e ez ügyben tanúvallomást, mindenesetre ezt bizonyító iratot nem sikerült találnunk a jegyzőkönyvek között.

A zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság – ha nem is olyan intenzitással, mint a szlávság elleni atrocitásokkal – foglalkozott a zentai zsidóság ellen elkövetett gaztettekkel is. Zenta város zsidósága az impériumváltás kezdetétől különféle atrocitásoknak volt kitéve. Hiába adtak át április 22-én 22 650 dinárt nemzeti és jótékony célra, a megaláztatások folytatódtak. Áprilisban a városháza udvarára rendelték a zsidó férfiakat, és – az összesereglett csöcselék örömére – különféle megalázó munkafeladatot kényszerítettek rájuk. A szidalmazások mellett fizikai leszámolásokra is sor került. Ezekben az atrocitásokban zentai magyar nemzetiségű polgárok is rész vettek.²²

A visszacsatolt területeken is érvénybe léptek a korábban az anyaországban meghozott zsidótörvények, és Zentán is sor került a helyi zsidóság deportálására. A háború utáni kutatások 1372 zsidó áldozatról számoltak be. A helyi nem zsidó – néhány jóérzésű polgár szánakozását leszámítva – lakosság sajnos nem tett semmit zsidó polgártársaik védelmében.²³

A zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság irodájában felvett jegyzőkönyvek a városi zsidóság elleni atrocitásokról, deportálásokról és kényszermunkára hurcolásokról számolnak be. Adler Anna zentai tanú vallomása szerint 1944. április 25-én éjszaka, Gusáth György polgármester aláírásával magyar nyelvű falragaszokat

plakátoltak ki városszerte, amelyben kortól és foglalkozástól függetlenül megtiltották, hogy a zsidó lakosság elhagyja otthonát. 1944. április 28-án megjelent a lakásukon egy különítmény, és felszólította őket, hogy mindenféle értéket, ékszert és pénzt adjanak át. A tanú emlékei szerint voltak közöttük olyanok, akik emberségesebbek voltak ezen tortúra alatt, mint például Halász Péter detektív, dr. Kocsis Mátyás községi bíró, valamint Bartók Pál aranyműves. Voltak azonban olyanok is, akik az értékek összegyűjtésénél és az elhurcolás alkalmával nagyon durván bántak zsidó származású polgártársaikkal. Itt megemlíti Mészáros Zoltán rendőrhadnagyot, Tripolszki Aladár városi tisztviselőt, Oláh József és Oláh Ferenc zentai aranyműveseket, Bereznai Cirill rendőrhadnagyot és Sári István detektívet. A jegyzőkönyv további részében Adler Anna elmondja, hogyan kerültek Szegedre, majd a deportálás végén az auschwitz-i koncentrációs táborba. Augusztusban a munkaképes nőket összegyűjtötték, és munkára vitték. Ő és néhány társa a lengyelországi Thornba (mai nevén: Toruń) került. *„Így én és sok barátnőm Thornba (Lengyelország) kerültünk, ahol lövészárkok ásásán dolgoztunk. Ezen a munkán addig maradtunk, amíg a szerb hadsereg fel nem szabadított minket.”*²⁴ Anélkül, hogy kétségbe vonnánk Adler Anna tanúvallomását, szeretnénk jelezni, hogy Lengyelország felszabadításában nem vettek részt szerb csapatok. A jegyzőkönyvben említett nevek közül legtöbben távoztak a kivonuló magyar hadsereggel. Közülük – tudomásunk szerint – csak Gusáth György egykori polgármestert vonták felelősségre Magyarországon. Gusáth 1945. szeptember 1-jén tárgyalási jegyzőkönyvében tagadta, hogy részt vett volna zsidóellenes intézkedésekben, és a rendelet kiadásának napján nem is tartózkodott Zentán. Az iratot helyettese hitelesítette aláírással bélyegzővel. Ezt tanúkkal is igazolta, ezért a népbíróság ítéletben felmentette Gusáth Györgyöt.²⁵

A zsidók kényszermunkára toloncolásáról számol be egy 1945. április 23-án felvett jegyzőkönyv. Szteszel Miksa ötvenkét éves zentai kereskedő elmondta, hogy a deportálások előtt a magyar megszálló erők hatszáz, húsz és negyvennyolc év közötti zsidót vittek el Magyarországra, munkára. Emiatt és a deportálások miatt szerinte a felelősség az úgynevezett „Tíz Bizottságot” terhel, amelynek a vezetője Vámos János tanár volt. Vámos a partizániratok szerint elmenekült a kivonuló magyar hadsereggel,²⁶ ennek ellenére a partizánhatalom háborús bűnössé nyilvánította.²⁷ További sorsa ismeretlen számunkra.

Nem sikerült a feljelentés vádjait jegyzőkönyvvel alátámasztani Janek Aladás és Horti Vince eseténél. A két zentai lakos ellen Gospava Krivokapić tett feljelentést 1944. december 7-én. Az első beadványban²⁸ Horti Vincét vádolta férje, Andrija Krivokapić zentai postás meggyilkolásával. Állítása szerint házastársát Dimitrije Zagoraccal együtt egy csoport magyar letartóztatta, igazoltatta, majd egy vendéglő udvarába kísérte, ahol kivégezték őket. A feljelentésben a feleség elismeri, hogy maga nem volt szemtanúja a gyilkosságnak, csupán hallomásból értesült arról, hogy

az elkövető Horti Vince borbély volt. Állítása szerint ezt két tanú – Milorad Slavnić és Lazar Plavšić felesége – is alátámaszthatja. A feljelentés végén Janek Aladárt társtettesként nevezi meg. Érdekesség, hogy a második feljelentésben²⁹ már éppen fordítva, Janek Aladárt vádolja a gyilkosság elkövetésével, míg Horti Vincét társtettesként tünteti fel.

Fent nevezett tanúkat a zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság 1945. június 5-én hallgatta ki, és az erről készült jegyzőkönyvet³⁰ csatolták a feljelentésekhez. Milorad Slavnić a feljelentésben tett vádakat vallomásában nem erősítette meg: „A Krivokapić Gospava által Horti Vince és Janek Aladár ellen benyújtott kereset ügyében semmi konkrétat nem tudok, mivel abban az időben, amikor az állítólagos gyilkosság történt, nem voltam Zentán. Ugyanis a besorozott igásállatokat Újvidékre vezettem, és csak 1941. április 14-én tértem vissza. Ennek megfelelően nem tudom, ki és milyen módon ölte meg a néhai Krivokapić Andriját. Később, a megszállás ideje alatt értesültem róla, hogy őt és Zagorac Mitart a 'Hejduska' udvarában ölték meg. Ezzel kapcsolatban nincs több mondanivalóm.”³¹ Lazar Plavsic felesége, született Dobrila Jovanov, háziasszony elmondta: „A Gospava Krivokapić által benyújtott kereset ügyében, amely férje, Andrija Krivokapić meggyilkolásával kapcsolatos, annyit tudok, hogy az említett személyt behurcolták Hejduska László udvarába, ahonnan már nem tért vissza. Ezt dr. Bodnár ügyvédtől hallottam, aki látta, amikor az áldozatot bevitték és behajtották az udvarba. Jelenleg dr. Bodnár Németországba van deportálva, így a Andrija Krivokapić meggyilkolásával kapcsolatos esetről részletesebb információkat majd csak a visszatérése után tud adni.”³²

Mivel a feljelentés tényét maga a feljelentő által megnevezett tanúk sem tudták bizonyítani, annak tartalma kétséges. Különösen Janek Aladár esetében, akit már előzőleg, 1944. november 9-én – tehát majdnem egy hónappal a feljelentés megszületése előtt – ítélet nélkül likvidáltak. Az ő esetében – mint számos más esetben is – elképzelhető, hogy az ellene felhozott vádak csupán törvénytelen meggyilkolását voltak hivatottak utólag megideologizálni. Horti Vince esetében az a tény, hogy a tanúk nem tudták igazolni a feljelentő állításait, nem zavarta a partizánhatalmat abban, hogy nevezettet háborús bűnössé nyilvánítsák.³³ További sorsa sajnos ismeretlen számunkra.

Alekasandar Matić Banatsko Novo Selo-i (Révújfalú) lakos feljelentése³⁴ eredetileg a magyar megszálló hatóság ellen íródott, majd ezt javították, és a vélt elkövető helyére Nagy Laci (minden bizonnyal László) zentai lakos neve került. A kiskorú Matić szerint őt erőszakkal besorozták leventének, Kolozsvárra vitték, majd ott szándékosan megsebesítették. A feljelentő szerint a sérülés miatt négy hónapon át munkaképtelen volt, amiért 30 000 dinár kártérítést kér. Tájékozottságára vall, hogy a bizottság számára jelzi: Nagy Lászlónak van akkora vagyona, hogy a kártérítést ki tudná fizetni.

Az esettel kapcsolatban a partizánhatalom szükségesnek tartotta a további vizsgálódást, és 1945. június 9-én jegyzőkönyvet³⁵ rögzített, amelyben három tanút hallgatott ki. Dragomir Kajčić tizenhat éves zentai lakos elmondta, hogy mint a Levente Egyesület zenészei kiránduláson voltak Kolozsváron. A visszaúton a sértetten Nagy László véletlenül sebesítette meg. Ezt erősíti meg a másik tanú, Sava Bordjoški, szintén tizenhat éves zentai lakos vallomása: *„A kritikus napon Rev településen voltunk kiránduláson a többiekkel együtt. A vádlott ekkor kezébe vette a revolvért, amelyet Bora László zászlós hagyott az asztalon, majd célzott egy galambra és rálőtt. Ezután meghúzta a zárszerkezetet, és amikor elengedte, a fegyver automatikusan elsült, megsebesítve Alekasandar Matićot, aki körülbelül öt méterre állt tőle. Az egész egy szerencsétlen baleset volt, és nem szándékos cselekedet.”*³⁶ A harmadik tanú, a tizenkilenc éves Tripolszki Géza Bordjoškihoz hasonló tanúvallomást tett, megerősítve, hogy az eset véletlenül történt. Érdekes végkifejlet, hogy a feljelentés és a későbbi jegyzőkönyv nem áll összhangban egymással. A feljelentésben nem szerepel, hogy az eset tulajdonképpen egy zenei kiránduláson – és nem egy hadi eseményen – történt, illetve szó sincs szándékosságról, csupán egy véletlen balesetről. Azt kell mondanunk, hogy még szerencse, hogy a partizánhatalom ebben a kérdésben megértést tanúsított, és az eset miatt nem nyilvánította Nagy Lászlót háborús bűnössé. Kártérítés kifizetéséről vagy további retorziókról nincs tudomásunk.

Egy négyes gyilkosság és rablás ügyével nyolc feljelentés³⁷ is foglalkozik, amelyek közül az egyikhez jegyzőkönyvet is csatoltak. A feljelentéseket Velimir Kajčić tette 1944. december 22-én Zentán, amelyekben édesapja, Branko Kajčić és fivérei – Borivolj, Milan és Bogdan – meggyilkolásával és kirablásával vádolja Fekete Károlyt, Nagy Perge Illést és Kalmár Pétert. A feljelentő minden áldozat kapcsán külön feljelentést tett. Az első – Fekete Károly elleni – feljelentés szerint: *„1941. április 13-án Fekete Károly parancsnok, Nagy Perge Illéssel és Kalmár »Zsibaj« Péterrel együtt megölték apámat, Brankót, valamint testvéreimet, Borivojt és Milánt. A tett elkövetése után kifosztották az egész lakást, és az összes mozdítható értéket magukkal vitték a saját házaikba.”*³⁸ Ugyanazon a napon szintén Fekete Károly ellen tett feljelentésében másképpen írja le az esetet: *„Fekete Károly, aki a laktanya őrségének parancsnoka volt, kiadta az utasítást az öröknek, hogy apámat, Brankót, valamint testvéreimet, Borivojt, Milánt és Bogdánt először kényszerítsék arra, hogy kiássák a saját sírjaikat, majd Nagy Perge Illés végrehajtotta a kivégzésüket. A gyilkosság elkövetése után minden mozdítható értéket kifosztottak, és magukkal vitték saját házaikba: Nagy Perge Illés, Fekete Károly és Kalmár Péter 'Zsibaj'. Néhány tárgy még most is náluk található.”*³⁹ Az első leíráshoz képest itt a gyilkossággal már csak Nagy Perge Illést gyanúsítja. Az ugyanazon a napon tett, Fekete Károly elleni feljelentésben a cselekményt ismételtelen másképpen írja le: *„1941. április 13-án néhai testvéremet,*

Borivojt, apámmal és testvéreimmel együtt a katonai laktanyában tartották fogva. Itt Fekete Károly volt a parancsnok, aki kiadta a parancsot, hogy apámat és testvéreimet öljék meg. Őket átadta Nagy Perge Illésnek és Kalmár Péter „Zsibajnak”, akik végrehajtották a gyilkosságot, majd kirabolták őket. Testvéremtől, Borivojtól elvették a készpénzét és a betétkönyvét.”⁴⁰ Mint láthatjuk, itt a feljelentés tartalma újra megváltozott, és a gyilkossággal már két személyt, Nagy Perge Illést és Kalmár Pétert vádolja. Mindenesetre érdekes, hogy a tanú ugyanazon a napon tett feljelentéseiben három különféle módon írja le családja meggyilkolását.

Annak ellenére, hogy a feljelentésekben tanúként Mitar Milić és Miluska Panić van feltüntetve, az egyik feljelentéshez csatolt, az esetről készült jegyzőkövet Csepela József zentai polgár tanúvallomása alapján rögzítették. A tanú 1945. augusztus 4-én kilenc órakor a zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság irodájában elmondta, hogy 1941-ben a bejövő magyar hadsereget kellett fuvaroznia, és amikor a szerb pravoszláv temetőhöz értek, a felfegyverkezett Fekete Károly megállította őket, és kérte a kocsin tartózkodó tisztet, hogy menjen vele a temetőbe. Hamarosan két disznóval tértek vissza, amelyből az egyiket Csepela kocsijára rakták. A tanú elmondta, hogy később látta, amint Fekete Károly és fia Branko Kajčić házából háztartási eszközöket, fát és egyebet vitt el. Csepela szerint Fekete volt Kajčić házának fő kifosztója, és az ellopott dolgokat saját otthonába vitte.

Később azt is látta, hogy a pravoszláv temetőben fekvő holttestekről Fekete leszedte a cipőket. A tanú elmondása szerint a magyar rendőrök azt mondták, hogy azért ölték meg az áldozatokat, mert Branko Kajčić sírásó nem akarta átadni a temető kulcsait. Egy hónap múlva, egy hétfői napon a tanú látta, amint ifj. Fekete Károly a piacon árult egy ünneplő fekete öltönyt és a rablásból származó más dolgokat.⁴¹ Csepela vallomásában nem szerepel sem Nagy Perge Illés, sem pedig Kalmár Péter neve.

Érdemes megemlítenünk, hogy Fekete Károly – valószínűleg tudatában annak, hogy felelősségre vonásra kerülhet – az impériumváltás előtt távozott a magyar hadsereggel az utolsó információ szerint Budapestre. Erre találunk bejegyzéseket a háborús bűnöket vizsgáló helyi,⁴² illetve járási bizottság irataiban is.⁴³ Fekete Károlyt a későbbiek során a partizánhatalom háborús bűnössé nyilvánította.⁴⁴ További sorsa ismeretlen számunkra.

Nagy Perge Illést már az egész eljárást megelőzően, 1944. november 9-én, ítélet nélkül kivégezték. Felmerül a kérdés, hogy valóban elkövette-e a bűncselekményt, vagy likvidálását a partizánhatalom utólag egy feljelentéssel próbálta igazolni. Ezt alátámaszthatja, hogy a jegyzőkönyvben az eset részleteit ismertető tanú egyáltalán nem említi a nevét. Ugyanez figyelhető meg Kalmár Péter esetében is, akit a feljelentés harmadik személyként említ, neve mégis hiányzik a jegyzőkönyvekből. Az ő további sorsa ismeretlen.

A zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottság „áldozatok és károsultak” iratanyagában fent nevezett négy áldozat neve valóban megtalálható, mint akik gyilkosság áldozatai lettek, de magáról a bűntettéről semmiféle leírás nincs az iratban.⁴⁵ Nevük megtalálható a zentai halotti anyakönyvek között is.⁴⁶ Mind a négy személynél a haláleset okánál elvérzés, lőtt seb van feltüntetve, illetve megjegyzésként: *„Bejegyezve a zentai nemzetőrség parancsnoksága által 1941. április 16-án keltezett, szám nélküli átirattal áttett orvosi halott vizsgálati jkv. alapján.”*

Vukov Nestor munkájában szintén említi Branko, Bogdan, Borivoj és Milan Kajčić nevét, mint zentai áldozatokat, akiket megöltek. Több információ sajnos itt sem található az esettel kapcsolatban.⁴⁷ Meggyilkolásukat semmiképpen nem szeretnénk vitatni tanulmányunkban, de a felvett jegyzőkönyv alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy a gyilkosságot a magyar hadsereg katonái hajtották végre, Fekete pedig csupán a rablásokban és fosztogatásokban vett részt.

A feljelentésekhez csatolt jegyzőkönyvek közül időnként ellentmondásos eseteket is találhatunk. Borivolj Slavnić 1945. április 13-án három különböző feljelentést⁴⁸ tett, mindegyikben más-más személyeket gyanúsítva testvére, Čedomir Slavnić meggyilkolásával. Ráadásul két esetben másodlagos információkra hivatkozik, vagyis a férfi nem személyesen volt tanúja az eseményeknek, hanem másoktól szerzett róla értesüléseket. Az első – Benedek Mihály ’Herceg’ ellen tett – feljelentésében Slavnić azt állítja: *„Borivolj Todorov vendéglőjében egy társaság ült, akik közül Szabó János és Patuš János ismerősök voltak számomra. Ekkor hallottam, hogy elhangzik az elhunyt testvérem neve. Később megkérdeztem Szabó asztalostól, hogy ez mi volt, és ő azt válaszolta, hogy a feljelentett (értsd: Benedek Mihály ’Herceg’ – a szerző megj.) azt állította, ő ölte meg a testvéremet.”*⁴⁹

A partizánhatalom az esettel kapcsolatban két jegyzőkönyvben – az egyiket 1945. április 9-én, a másikat 1945. április 12-én – három tanúvallomást rögzített a feljelentés mellé. Szabó János jegyzőkönyvbe vett tanúvallomásában kicsit árnyaltabban fogalmaz az esetről: *„1944-ben, a pontos dátumra már nem emlékszem, Todorov vendéglőjében tartózkodtam, amikor Herceg Mihály (Benedek Mihály beceneve volt Herceg – a szerző megj.) belépett, és amikor meglátott, azonnal nekem szegezte a kérdést, hogy miért nem csatlakoztam a magyar harcosok szövetségéhez. Majd hozzátette: ‘Te is végezheted úgy, mint Čeda 1941-ben.’”*⁵⁰ Nos, nem kell jogi végzettség ahhoz, hogy megállapítsuk, a két állítás nem fedi egymást. Más dolog utalást tenni egy gyilkosságra, és más elismerni azt. A partizánhatalom a másik jegyzőkönyvben rögzítette az asztaltársaság másik tagjának, Patuš Jánosnak, illetve Borivolj Todorov, a vendéglő tulajdonosának vallomását. Patuš állítása szerint a kocsmában találkozott az erősen ittas Herceggel és Szabóval. Szabó azt mondta neki, hogy mondja meg Slavnić Čedomir testvérének, hogy ilyen emberek, mint Herceg intézték el a testvérét. Todorov csupán azt tudta megerősíteni, hogy nála egyszer Herceg, Patuš

és Szabó egy asztalnál ültek és beszélgettek. Hogy mennyit lehet komolyan venni három minden bizonnyal erősen ittas és handabandázó személy eszmecseréjéből, hencegéséből, azt döntse el az olvasó.

Slavnić második feljelentésében azt állította, hogy Kiss Béla Ilija Abdžić előtt kijelentette, hogy „*én intéztem Čedát és az ő ügyét*”. A feljelentő olvasatában ez annyit jelent, hogy ő jelentette fel testvérét a magyar katonáknál. A feljelentéshez csatolt jegyzőkönyvben 1945. június 15-én Ilija Abdžić megerősítette, hogy valóban hallotta Kisstől a fent említett esetet.⁵¹

A harmadik feljelentésben Borivolj Slavnić azt állította, hogy neki Németh János lakásán Kőrösi Péter kijelentette: „*A testvérednek, Čedonak elintéztem az ügyét.*” A feljelentésben Slavnić kifejtette, hogy értelmezése szerint – és emiatt vádolja gyilkossággal Kőrösit – nevezett feljelentette a testvérét, akit emiatt megöltek. A partizánhatalom 1945. június 14-én, a feljelentéshez csatolt jegyzőkönyvben rögzítette Németh János és Ilija Abdžić vallomását.⁵² Németh szerint egyszer meglátogatta őt Borivolj Slavnić egy kis beszélgetésre. Időközben megjelent erősen ittas állapotban Kőrösi Péter, aki, amikor meglátta Slavnićot, azt mondta: „*tudom, ki intézte el a testvéredet*”. Németh szerint a gyilkos neve nem hangzott el a beszélgetés közben. Abdžić vallomása szerint az esetről ő is jelen volt és a történetekre pontosan úgy emlékezett, mint Németh. Tehát tulajdonképpen a Kőrösi Péter ellen tett feljelentést, ami nevezettet gyilkossággal vádolja, a jegyzőkönyvbe vett tanúvallomások cáfolják. A fentihez hasonló esetek világítanak rá, hogy a partizániratokat csakis szigorú forráskritikával szabad felhasználni. Az esettel kapcsolatban fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Čedomir Slavnićot a bevonulást követő napokban a magyar katonák lelőtték. 1941. április 17-én a neve bekerült a zentai halotti anyakönyvbe, melyben a halál okaként elvérzés, lőtt seb van feltüntetve. Megjegyzésként a következő szöveg olvasható: „*Bejegyezve a zentai nemzetőrség parancsnoksága által 1941. április 16-án keltezett, szám nélküli átirattal áttett orvosi halott vizsgálati jkv. alapján.*”⁵³

ÖSSZEGZÉS

Átvizsgálva a Zentával kapcsolatos jegyzőkönyveket, pozitívként megállapíthatjuk, hogy a partizániratok ezen típusai sok esetben helyreteszik a feljelentések idején tapasztalható túlzásokat, az impériumváltást követő magyargyűlöletből és hirtelen bosszúvágyból adódó túlzásokat. A bejelentések az az időszak volt, amikor a szláv népesség jó néhány tagja érezte úgy, hogyha nem működik aktívan együtt az új hatalommal, akkor ebből a későbbiekben hátránya származhat. Kialakult egyfajta szolgálai hozzáállás is, miszerint: ha a szomszéd tett feljelentést, akkor nekem is kell, nehogy azt higgyék, gyenge vagyok. Mivel a feljelentések alapul szolgáltak

a Jugoszlávia elleni károk és a háborús jóvátétel megállapításához, illetve a tortúra jó lehetőségnek bizonyult a könnyű pénzszerzéshez, elképzelhető, hogy az iratokba szándékosan feltupírozott adatok kerültek.⁵⁴

A feljelentések egy része – mára bizonyítható módon – egyszerű koholmány. Éppen ezért a legkevésbé hiteles dokumentumoknak tekinthetők a partizániratok közül. Felhasználásuk csak nagyon alapos forráskritikával lehetséges. Első lépésként – mint ahogyan ezt jelen tanulmányunkban tettük – mindenképpen szükséges ezen iratokat a később hozzájuk csatolt jegyzőkönyvekkel összehasonlítani.

Természetesen a jegyzőkönyvek is közölnek túlzásokat, de Zentán kevésbé van jelen a jegyzőkönyvek készítésénél a tanúkra gyakorolt presszió, a fenyegetés, mint más helységekben.⁵⁵ Fontos megjegyeznünk, hogy a jegyzőkönyvek készítésének idején már megszűnni látszik az a kényszer, hogy a korábban bírósági ítélet nélkül likvidáltakra mindenképpen kell utólag kreálni bűnöket. Erre példa a martonosi háborús bűnöket vizsgáló helyi bizottság levélváltása a zentai háborús bűnöket vizsgáló bizottsággal. A martonosi szerv tájékoztatja a Zentai Községi Statisztikai Tanácsot, hogy nincs minden kivégzetről (az iratban itt is „L” betűvel jelölik az úgynevezett *Likvidirani* személyeket) feljelentés a birtokukban; ezeket a személyeket valószínűleg az OZNA-nál jelentették fel.⁵⁶ Igazán érdekes a válasz, ami röviden annyi, hogy a kivégzetteket úgyis háborús bűnösnek nyilvánították, és ha nincs ellenük feljelentés, akkor azzal nem kell foglalkozni, mert az ügyük ezzel lezárult.⁵⁷ Az irat gyakorlatilag elismeri, hogy a kivégzettek egy része ellen nincs is feljelentés.

Mindemellett túlzás lenne azt állítani, hogy a jegyzőkönyvek hiteles dokumentumok. Magukon hordozzák a partizániratok pontatlanságát, időnként túlzásait, illetve a személyeskedést. A kutatásban való felhasználásukat ezért komoly forráskritikának kell megelőznie.

JEGYZETEK

- 1 Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945.* Szeged–Zenta, 2011. 5. (a továbbiakban: Molnár 2011.)
- 2 Szloboda János: *Zentán történt '44-ben.* Pomáz, 2005. 23. (a továbbiakban: Szloboda 2005.)
- 3 Bővebben lásd: Szloboda 2005. 126., 168–169., 172–173., 181., 195.
- 4 Petar Relić-Čedo (Krčedin, Sremski Karlovci, 1913 – 1990) Politikai munkás, a Stara Pazova-i járás felkelésének egyik irányítója. A háború után a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottságának elnöke, Vajdaság Autonóm Tartomány Legfelsőbb Bíróságának elnöke, tagja és alelnöke a Vajdaság Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsának, államminiszter, Néphős. A későbbi kommunista érában kiadott hivatalos életrajzokban sehol sem említik, mint a büntetőszázad parancsnokát.
- 5 Molnár 2011. 13.
- 6 Szloboda 2005. 67., 77–80.
- 7 Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL.) F. 183. Kut.: 80. 1944–46. Strogo poverljivo. 1946: 1–16. Broj: 3.
- 8 VL F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1–400. Broj: 1.
- 9 VL F. 183. Kut.: 385–389. Prijave Senta.
- 10 Forró Lajos: *Partizánmegtorlások utólagos igazolása Zentán a gyilkosságokat követő feljelentésekben.* In: Délvidéki Szemle, X. évf. (2023) 2. sz. 114–130.
- 11 Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarkanizsa község.* Szeged–Zenta, 2013. (a továbbiakban: Forró–Molnár 2013.) 42–43.
- 12 VL F. 183. Kut.: 99–192. Anketne komisije, dokumentacija o ratnim zločinima. Inv. predmeta.
- 13 VL F. 183. Kut.: 100. Broj: 626.
- 14 VL F. 183. Kut.: 543. Zločini i zločinci. Mesta: Sajan-Srem. Mitrovica. Mesto: Senta. Spisak pobeglih zločinaca. Brojevi: 15., 16.
- 15 Vajdasági Múzeum Arh. br. K-257/945. Mészáros Lajos büntetőügye
- 16 VL F. 183. Kut. 100. Broj: 636.
- 17 Bővebben lásd: Dobos János: *Senčanske žrtve fašizma 1941–1945.* Zenta, 1966.; Vukov, Nestor G.: *Žrtva fašizma sa teritorije opštine Kanjiža 1941–1945.* Kézirat a zentai Történelmi Levéltárban, 1975.
- 18 VL F. 183. Kut.: 100. Brojevi: 640, 641, 642.
- 19 VL F. 183. Kut.: 100. Broj: 640.
- 20 VL F. 183. Kut.: 100. Broj: 641.
- 21 VL F. 183. Kut.: 100. Broj: 642.
- 22 Pejin Attila: *A zentai zsidóság története.* Zenta, 2003. 233–234. (a továbbiakban Pejin 2003.)
- 23 Pejin 2003. 242–243.
- 24 VL F. 183. Kut.: 107. Broj: 5058.
- 25 Veszprémy László Bernát: *Népirtás és mozgástér – A magyar közigazgatás felelőssége az 1944-es deportálásokban és a nyilasterrorban.* Archiv Net. 18. évfolyam (2018) 1–2. szám https://www.archivnet.hu/nepirtas-es-mozgaster-a-magyar-kozigazgatas-felelossege-az-1944-es-deportalasokban-es-a-_ftn71 (Letöltés ideje: 2024. november 1.)
- 26 VL F. 183. Kut.: 543. Zločini i zločinci. Mesta: Sajan-Srem. Mitrovica. Mesto: Senta. Spisak pobeglih zločinaca. Redni broj: 24.
- 27 VL F. 183. Kut.: 578. Broj: 6835.
- 28 VL F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1–400. Broj: 21.
- 29 VL F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1–400. Broj: 22.

- 30 VL F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1-400. Broj: 21.
- 31 Uo.
- 32 Uo.
- 33 VL F. 183. Kut.: 6908. Odluke. Broj: 6908.
- 34 VL F. 183. Kut.: 385. Prijave Senta 1-400. Broj: 368.
- 35 Uo.
- 36 Uo.
- 37 VL F. 183. Kut.: 386. Prijave Senta 401-1000. Brojevi: 819, 820, 822, 823, 825, 827, 828, 829.
- 38 VL F. 183. Kut.: 386. Prijave Senta 401-1000. Broj: 819.
- 39 VL F. 183. Kut.: 386. Prijave Senta 401-1000. Broj: 822.
- 40 VL F. 183. Kut.: 386. Prijave Senta 401-1000. Broj: 823.
- 41 VL F. 183. Kut.: 386. Prijave Senta 401-1000. Broj: 822. A feljelentéshez csatolt jegyzőkönyv. Broj: ?/1945
- 42 VL F. 183. Kut.: 543. Zločini i zločinci. Mesta: Sajan-Srem. Mitrovica. Mesto: Senta. Spisak pobeglih zločinaca.
- 43 VL F. 183. Kut.: 538. Zločini i zločinci srezovi: R-Š. Srez Senta, Broj: 12. Spisak domaćih ratnih krivaca koji su izbegli u inostranstvo.
- 44 VL F. 183. Kut.: 578. Broj: 6851.
- 45 VL F. 183. Kut.: 557. Žrtve i oštećenici Senta. Grupa: I. Redni brojevi: 118, 119, 120, 121.
- 46 Anyakönyvi Hivatal, Zenta. Halotti anyakönyv 162/1941., 163/1941., 164/1941., 165/1941. folyószámok.
- 47 Nestor, Vukov: Senčanske žrtve fašizma 1941-1945. Senta, 1966. 10.
- 48 VL F. 183. Kut.: 387. Prijave Senta 1001-1800. Brojevi: 1768., 1769., 1770.
- 49 VL F. 183. Kut.: 387. Prijave Senta 1001-1800. Broj: 1768.
- 50 Uo.
- 51 VL F. 183. Kut.: 387. Prijave Senta 1001-1800. Broj: 1769.
- 52 VL F. 183. Kut.: 387. Prijave Senta 1001-1800. Broj: 1770.
- 53 Zentai állami halotti anyakönyv.
- 54 Forró Lajos: *Az 1944/45-ös partizánmegtorlás Magyaránizsán és környékén, a levéltári iratok tükrében.* Doktori dolgozat. 2016. 37–38.
- 55 A martonosi esettel kapcsolatban lásd Forró–Molnár 2013. 51–52.
- 56 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 13.
- 57 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 17.

THE CINEMATOGRAPHIC REPRESENTATION OF ATROCITIES DURING THE SECOND WORLD WAR IN VOJVODINA

FEJŐS SÁNDOR

ABSTRACT

Up till the period of the change of regime, neither historical works, nor publications were issued regarding the massacres and horrors lasting for months committed against the Hungarians during 1944/1945 in Vojvodina. Between 1945 and 1991, not a singular cinematographic work depicted the series of tragic events. Exiled Prime minister Ferenc Nagy proceeded to mention the atrocities against the Hungarians in Vojvodina, and the works of some emigrants (to the West) also appeared concerning the subject.¹ In Tito's Yugoslavia – during the Kádár era – in Hungary, the genocide carried out by the partisans was also a taboo subject. The novel by writer Sándor Illés, published in 1977, which commemorates the victims of the Temerin massacre, was considered to be a great milestone.² From the 1990s onwards, journalists³, local history researchers⁴ and historians⁵ unveiled the grieved events via the help of archival sources and oral history. The first documentary was directed in 1991, in which witnesses, relatives described the retaliations committed against the Hungarians.⁶

Keywords: Hungarians of Vojvodina, atrocities, change of regime, documentaries, war crimes

Between 1941 and 1944/1945, two shifts of power took place in Vojvodina (Hungarian „Délvidék” – referring to Southern Hungary). By the order of Miklós Horthy, the Third Army of Hungary and the Rapid Corps of the Hungarians crossed the Hungarian-Yugoslav border on April 11th, 1941. Without major confrontation with the Yugoslav army, Bácska, the Danube-Tisza Interfluve and South Baranya were reoccupied within three days. The local Hungarians experienced the entrance of the Royal Hungarian Army as liberation, as a Revision of the Treaty of Trianon. After the introduction of military administration, the Hungarian government invalidated the disintegrated Yugoslav state’s political, legal, economic, as well as its educational measures. The Commission of Vojvodina, established following the Second World War – for the investigation of war crimes – determined the 3506 civilians lost their lives during the „pacification” of the region. In spite of this, the Hungarian military sources of the era gave reports about significantly lower number of victims (1435 people). The operations of the communist saboteurs loyal to Tito, as well as the guerilla actions of the Chetnik troops, were followed by retort. Serbs settled in the region after 1918 were taken to internment camps, and were replaced by Szeklers from Bukovina and Hungarian families from Bosnia. With the purpose of exterminating the illegal partisan movement, in 1942 January – in Novi Sad and in the villages of Šajkaš – in the course of a raid, the units of Grand-General Ferenc Szombathelyi executed 3340 civilians (mainly Serbs and Jews). In 1946, the People’s Court of Budapest proceeded to investigate the case and issued life imprisonment for Szombathelyi and his companions. They were extradited to Yugoslavia a few months later, where they were sentenced to death.⁷ In 1964, author Cseres Tibor (1915-1993); Attila József and Kossuth Award winner) published his historical novel, *Hideg napok* [Cold Days]⁸, on the basis of which the successful drama of András Kovács – released in 1966 – was produced⁹. The narrative, reproducing the terrific days of the Novi Sad massacre, situates the events on a parallel timelines. The timeline-disrupting narration, unfolding from a closed situational drama, but still establishing harmony between different perspectives, earned the film its place among the masterpieces of contemporary cinematic history.¹⁰ The chamber-like closed area is the prison, where the suspects of the raid explain their role in the retaliation from various aspects.¹¹ The varying perspectives of the recollections reconstruct the sorrowful reality in a mosaic-like manner. Cseres and Kovács approached the depiction of historical facts from the viewpoint of responsibility, furthermore of moral and national conscience.¹² Tibor Cseres set an example for Central and Eastern European writers. For decades, his anticipation, for intellectuals living in neighbouring countries to tell the public– following positive example – about the horrors committed by Yugoslav, Romanian etc. armed forces during the Second World War, was futile.

Following the entrance of the Royal Hungarian Army into Vojvodina during 1941, the Bácska region was connected to Bács-Bodrog royal county. The Baranya-triangle became part of Baranya county, while Muraköz and the Mura region were attached to Zala, and Vas counties, in due course. After the disintegration of Yugoslavia, the German administrative system, under the control of Hitler's Germany was set up in Banat. Most of the Jews of Vojvodina were inhabitants of four major cities of Bács-Bodrog county (Novi Sad, Subotica, Sombor, Senta). The atrocities, mainly against Hungarian Jews of Vojvodina almost instantly began. Consequently, the disenfranchisement and the deportation of Jews of Banat to internment camps started after the German occupation. The Hungarian anti-Jewish laws and discriminatory decrees were extended to re-annexed territories as well. During the Bárdossy-government, the situation of the Jews worsened further. In the scope of the manslaughter committed during the Southern Bács raid (1942), according to some data 743, while as stated in other sources more than a thousand Jews were killed. On April 27, 1944, a large portion of Jews living along river Tisza, were concentrated in the ghettos of Subotica, Baja and Szeged. They were transported from the Baja ghetto on May 27, 1944, as well as from the Szeged and Bácsalmás concentration and transportation centers between June 25-28, 1944 respectively, to the Auschwitz-Birkenau death camp, where they became victims of the Holocaust. According to the data of historians dealing with this adverse period, the number of deported Jews from Vojvodina can be estimated to range from 10 to 15 thousand people.¹³ Besides the documentaries, presenting the tragic events of the Holocaust, from the 1960s onwards, numerous Hungarian feature films made an attempt to present the Shoah.¹⁴ Károly Kovács portrayed the period of persecution of Jews in Banat and Bačka in his documentaries. Via the help of an interview featuring Dr. Teodor Kovács (doctor, publicist and Holocaust survivor), it reconstructs the genocides of Banat – from the summer of 1941 – flaring up in Zrenjanin and Pančevo, furthermore the murders carried out by the Nazi regime.¹⁵ The *Logorski dnevnik Boriške Štark – Auschwitz – Strasshoff – Lenzing* [The Lager-diary of Boriške Štark – Auschwitz – Strasshoff – Lenzing]¹⁶ titled reportage-documentary visualizes the challenges of the Jewish population of Novi Sad and Subotica. The production, providing a detailed insight into the stations of deportations, with scenes shot at authentic locations, commemorates the innocent, captivated and executed Jews of Vojvodina.¹⁷

At the end of the Second World War – another – genocide ensued, heavily affecting the civil inhabitants of Vojvodina. On October 1, 1944, the Red Army and Tito's partisans made an entrance to Banat. A few days later, in the course of the Bačka operation, they reoccupied cities along river Tisza, eventually marching into Subotica on October 10. On October 17, 1944, Josip Broz Tito, the commander in

chief of the Yugoslav People's Army, ordered the introduction of military administration in the territories of Bačka, Banat and Baranya. Keeping them under rigid control, he allowed people's power bodies to operate and people's guards to be established – exclusively being made up of South Slavic residents. The advisory and executive bodies of local political life were the people's liberation committees. The true power was exercised by the army, law enforcement was in the hands of military courts. The most important task of the committees, dealing with investigations of war crimes, was to discover the people answerable for such crimes. Hungarians and Germans, considered to be enemies of the nation, were prohibited to leave their place of residence, nor could they use their vernacular.¹⁸ Moreover, in certain cases – with the purpose of easier differentiation – they were obliged to wear white armbands.¹⁹ The period of military administration provided the possibility for the communist leadership to eliminate its political opponents, the royalist South Slavic groups. From the autumn of 1944 onwards, a systematic annihilation was launched, amid tens of thousands of innocent, local Hungarians and Germans – by false charges and retrospective verdicts – were liquidated. In the settlements of Vojvodina, a significant portion of the (mainly) male civilian population, collected to camps on ethnic basis, locked in cellars, were put through brutal torture. Following the torment, frequently lasting weeks, they were taken to the spot of execution and eliminated there.²⁰ At the turn of 1944/45, in the concentration camps of Čurug, Bački Jarak, Gajdobra etc. – several thousand – individuals (children women, elderly), confined merely because of their origins, deceased. The partisan retaliation, carried out at the end of World War II, was considered to be a taboo subject for more than 40 years in Tito's Yugoslavia. In Hungary, during the Kádár era, only the novel of Sándor Illés – published in 1977 – touched on the subject of Southern anti-Hungarians atrocities, reinvigorating the memoirs of the Temerin massacre.²¹ In 1991, Tibor Cseres finished reportage documentary book with the title of *Vérbosszú Bácskában* [Serbian Vendetta in Bačka], which can be interpreted as a sequel of *Hideg Napok* [Cold days].²² From the 1990s, a series of articles appearing in the columns of *Magyar Szó* in Novi Sad revealed the sorrow reality, the instances of bloodshed, not talked about for decades. The local history researchers and historians unveiled and documented the events of bloody years, via the help of archival sources and oral history.

The first instance of depicting the carnage against the Hungarians of Vojvodina in 1944/45, the horrible acts of Tito's partisans was by remarkable, two-part documentary, with the title of *Temetetlen holtjaink* [Our Unburied Deceased], released in 1991. The production of the movie, that provides a detailed insight into the collective tragedy of the Hungarian minority of Vojvodina, lasted almost 3 years. According to the shocking confessions of eyewitnesses, as well as the victims'

relatives, it suggests the personal interpretation of painful memory and history. The interview that features the papal chaplain János Tari is exceptionally stirring, in which he reveals the tragic fate of Totovo Selo's priest, Dénes Szabó, tortured and killed in the course of the adverse days. The details of the Subotica massacre are uncovered in the film by Blaško Stražarković, who held the position of political commissar of the Subotica District Police (Militia) from 1944 autumn.²³

The release of the expository documentary *Jelöletlen tömegsírok* [Unmarked Mass Graves] took place in 2009.²⁴ The similarly titled scientific publication of historian Lajos Forró, released in 1995, served as a basis of the script of the movie. The birth of the cinematic work was preceded by 15 years of serious research, being based on archival sources, which, in conjunction with the interviews featuring the family members of the victims, validates the professionalism of the documentary. The Hungarians of Kanjiža, Martonoš and Adorjan were forced to face unprecedented methods of torture, right before their liquidation in 1944 autumn. The alternation of disturbing, deep interviews and the feature film elements set in authentic locations gives the movie a dramatic tone. The representatives of the film industry frequently formulate a negative critique of documentaries, with the content of fictional characters. The genre with ever-increasing popularity, is often described, as commercial, tabloid, documentary film, oftentimes rightfully so.²⁵ According to their arising arguments, the directors attempt to express the unrepresentable via images of fictional elements. The close-up shot, the fate of man reflected on a person's face, frequently gives more authenticity, and overrides "the cinematographic requirement of making an impact"²⁶. In the documentary *Jelöletlen tömegsírok* [Unmarked Mass Graves], the primary method of aspiration to realistic presentation, as well as objectivity is the presentation of tragic events, factually described by legitimate interviewees. Parallely, the feature film episodes avoid extinguishing the drama, as its presence is guaranteed by the work of the two-time Jászai Mari Award-winning János Sándor, along with the performances of Jászai Mari Award-winning actor Árpád Bakota, and István Bicskei, a member of the JEL Theater in Paris. Bicskei played Lajos Forró's grandfather, while Bakota played his own ancestor in the fictional scenes of the documentary.²⁷ The cinematograph, winning the special prize of the 10th Film Review of Small-Region and Micro-Community Televisions, was displayed by numerous national channels, furthermore it served as a vital part of the programme of multiple scientific conferences in Serbia and Hungary.

The historical documentary *Halottak napja Bajmokon* [All Souls' Day in Bajmok] – brings a detailed description of the cruel tortures, murders committed against the local Hungarians – in 1944 November – in the Vojvodinian small town. On October 31, 1944, more than 200 local Hungarians were determined to be war criminals by an emergency court appointed by the People's Liberation Committee

of Bajmok, on the basis of trumped-up charges. On November 2, 1944, a part of the people held captive in the village hall of Bajnok were executed at the Bajmok border, while the remaining hostages were transported to Subotica and died there. In the film, Antal Mojzes, local history researcher – departed in 2015 – presents the terrific chapters of atrocities.²⁸ *Adorján története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken* [History of Adorjan: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina] titled, 29-minute long historical documentary contains a reproduction of the period of partisan reprisals in Adorjan. On October 31, 1944, the arriving special unit of partisans summoned the male population of the village. 50 people selected by them – without a court verdict – were driven to the bank of River Tisza and shot into the river. The movie commemorates the innocent civilians, who were massacred.²⁹ The plot of the 2013-produced historical documentary *Az utolsó óráig: egyházi személyeket ért atrocitások 1944/45-ben a Délvidéken* [Till the Last Hour: Atrocities against Ecclesiastical Officials in 1944/45 in Vojvodina] is centered around the members of the church, who were innocently subjugated and slaughtered during the 1944/45 massacre in Vojvodina. The screenplay summarizes the barely-known events of the end of the Second World War – through the medium of certain experts, eyewitnesses and relatives of the victims.³⁰

Čurug is a location holding symbolic value in the case of the Southern genocide. In 1942, in the course of the raid of South-Bačka, several thousands of Serbian civilians lost their lives, due to the actions of the units of the Hungarian National Guard and the Hungarian Gendarme. As a reponse, in the period of Military Administration lasting from October 17, 1944 till February 1, 1945, Tito's partisans proceeded to engage in a mass-murder. The local People's Liberation Committee, formed in 1944 autumn, conjointly with the court of the partisan unit of Šajkaš searched the believed to be guilty Hungarians on the basis of certain lists. Many of them were immediately liquidated at the time of their captivity, others were kept as hostages in local schools, as well as in grain warehouses. The Hungarian survivors of the havoc – along with the population of Žabalj and Mošorin – were collectively condemned as war criminals. The Hungarian inhabitants of Čurug – from infants to elderly – were driven to the death camp of Jarek on January 23, 1945. At the commemoration with historical significance, on June 26, 2013, János Áder president of Hungary, together with Tomislav Nikolić head-of-state of Serbia bowed their heads at the common monument of Hungarian and Serbian innocent victims murdered in the Second World War. The historical documentary *Csurog története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken 1944/45-ben* [History of Čurug: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina in 1944/45] unveils the cruelties, murders, as well as the inhumane circumstances in the internment camps.³¹ On January 28, 2020, in the Millennium

Café in Szeged, organized by the public benefit association VMDK Department of Szeged and the Catholic Youth Foundation, the presentation of the historical documentary *Horgos története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken 1944/45-ben* [History of Horgoš: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina in 1944/45] took place. The cinematic work, depicting the sorrowful reality of the massacres committed against the Hungarians in Horgoš in 1944/45, became a vital component of the series of – similarly themed – productions from other Hungarian-inhabited regions of Vojvodina (Adorjan, Bajmok, Čurug, Kanjiža, Martonoš).³²

The Danube Television, included the expository documentary of Zoltán Kozma, with the title of *Megbocsájtani igen, feledni nem! Történet az 1944-es délvidéki vérengzés csantavéri áldozatairól* [To Forgive, but not to Forget! Story of the Čantavirian Victims of the Massacre of Vojvodina in 1944]. The work narrates the story of Boldizsár Kozma, who lost his father (Mátyás Kozma) at the age of 2 in 1944, in the course of the partisan retaliation eventuating in Čantaviri. Alongside the fatherlessness, the stigma for decades, the question arises: how is it possible to explain the “unexplainable”.³³

The novelty of the documentary of Ferenc Lavro and Olga Lavro-Gazdag is that it unveils the traumas of the shared Hungarian-Serbian history, the events of the anti-Serbian atrocities in 1942, as well as the anti-Hungarian massacre in Vojvodina in 1944/45. In the interviews Hungarian and Serbian survivors, historians (Enikő A. Sajti, Lajos Forró, Srđan Cvetković, Zoltán Dévavári, Zoltán Mészáros), legal scholar Tibor Várady along with descendants of the victims participate. The piece was honored with the top accolade in the documentary category in the 19th Film Festival of Göcsej.³⁴

Milutin Petrović's documentary *U Ime Naroda – Politička represija u Srbiji 1944–1953* [In the Name of the Nation – Political Oppression in Serbia 1944-1953]³⁵ depicts the undisclosed events of the bloody period, that followed the Second World War.³⁶ The plot of the movie, exposing the darkest era of the Tito-regime, was written by Srđan Cvetković, whose field of research involves the victims of the Yugoslav communist dictatorship. In 2014, in Belgrade, within the frames of an open interactive exhibition, along with scientific presentation, the film was also shown. The exhibition also commemorated the innocently tortured and executed Hungarian and German victims of the Southern Region. The documentaries, covering the period between 1941 and 1945, disclosing the genocides executed in Vojvodina, accurately present the perhaps most grieved period of the history of the region. Moreover, they pay a tribute to the tens of thousands of Hungarian, Serbian, Jewish, German and other nationalities innocently murdered in Bačka, Banat and Baranya, with the hope of such shameful events would never come to fruition again.

JEGYZETEK

- 1 Nagy, Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, 1990. Original release: Ferenc Nagy: *The Struggle behind the Iron Curtain*. New York, 1948.; Sulyok, Dezső: *A magyar tragédia I. rész* [Hungarian Tragedy I.]. *A trianoni béke és következményei* [The Treaty of Trianon and its Consequences]. Author's own edition, Newark, 1954. In further details: Forró, Lajos: *Jelöletlen tömegsírok* [Unmarked Mass Graves]. Szeged, 2007. (henceforth: Forró 2007.)
- 2 Illés, Sándor: *Sírató* [Lamentation]. Budapest, 1977. (henceforth: Illés 1977.)
- 3 Matuska, Márton: *A megtorlás napjai* [Days of the revenge]. Novi Sad, 1991.
- 4 Teleki, Júlia: *Keresem az apám sírját* [I Am Looking for my Father's Grave]. Totovo Selo, 1999.; Mojzes, Antal: *Halottak napja Bajmokon* [All Souls' Day in Bajmok]. Bajmok, 1994.; Szloboda, János: *Zentán történt '44-ben* [It Happened in Senta in '44]. Novi Sad, 1997.; Balla, Ferenc dr.–Balla, István dr.: *Bezdán története a jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)* [Bezdan's History from the Introduction of Military Administration till the Abolishment of Agricultural Co-Operatives (1944–1953)]. Volume no. 3, Totovo Selo, 2001.
- 5 Arday, Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában* [Hungarians in Vojvodina, in Yugoslavia]. Budapest, 2022.; Sajti, A. Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség, Magyarok a Délvidéken 1918 – 1947* [Changes of Regime, Revision, Minority, Hungarians in Vojvodina 1918–1947]. Budapest, 2004. (henceforth: Sajti 2004.); Enike A. Sajti: *Mađari u Vojvodini 1918–1947* [Hungarians in Vojvodina 1918–1947]. Novi Sad, 2010. (henceforth: Sajti 2010.); Sajti, A. Enikő: *A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken: a történetírás eredményei és kérdőjelei. Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije* [Anti-Hungarian Partisan Reprisals in the Southern Region: Achievements and Questions of Historiography]. In: Karol Biernacki – Fodor, István (Eds.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944 godine* [Change of Regime in Vojvodina (1944)]. Szeged – Senta, 2010.; Sajti, A. Enikő: *Büntudat és győztes fölény* [Guilt and Victorious Superiority]. Szeged, 2010.; Sajti, A. Enikő – Juhász, József – Molnár, Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)* [Fortification of the Tito-regime along River Tisza (1945–1955)]. Senta–Szeged, 2013.; Forró, Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson és Adorjánon* [Unmarked Mass Graves in Kanjiža, Martonoš and Adorjan] Szeged, 1995. (henceforth: Forró 1995.); Forró 2007.; Forró, Lajos: *Magyarokanizsai áldozatok* [Victims of Kanjiža]. In: Rubicon, 2009/5. 45.; Forró, Lajos: *A 183-as fond. Kutatási lehetőségek a Vajdasági Levéltárban*. [Fond no. 183. Research Opportunities in the Archives of Vojvodina] In: Glatz, Ferenc (Eds.): *Magyarok és szerbek 1918–2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés* [Hungarians and Serbs, 1918–2012- Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation]. Budapest, 2013. 275–285.; Forró, Lajos – Molnár, Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében* [Tragic Fates from 1944 in the Reflection of Partisan Documents]. Szeged – Senta, 2013. (henceforth: Forró – Molnár 2013.); Forró, Lajos: *Az 1944/45-ös délvidéki partizánmegtorlás historiográfiai áttekintése* [The Historiographic Overview of the Partisan Reprisal of 1944/45 in Vojvodina]. In: Délvidéki Szemle, II. évf. (2015) 1. sz. 97–105.; Lajos Forró: *The Process and Administration of Partisan Retaliations in Magyarokanizsa and its Area*. In: Délvidéki Szemle, year 3 (2016) 2nd part 64–99; Forró, Lajos: *A magyarok elleni partizánmegtorlás a Délvidéken* [Anti-Hungarian Partisan Reprisal in Vojvodina]. In: Szabadság, Kolozsvár, January 28, 2017. <http://szabadsag.ro/-a-magyarok-elleni-partizanmegtorlas-a-delvideken> (download: September 10, 2022.); Forró, Lajos: *Magyarokanizsa 1941 – 1945* [Kanjiža 1941–1945]. In: Fejős, Sándor (Eds.): *Magyarokanizsa monográfiája 1848 – 1945* [Monograph of Kanjiža 1848–1945]. Kanjiža, 2018. 297–351.; Forró, Lajos: *Délvidéki magyar Golgota* [Hungarian Golgotha of Vojvodina]. In: Molnár, Tibor (Eds.): *Mi a magyar most Vajdaságban?* [What is Hungarian in Vojvodina now?] Novi Sad, 2020. 137–146.; Forró, Lajos: *Pillanatképek Bácska 1941 – 1945 közötti történetéből*. [Momentary Scenes from the History of Bačka between 1941 and 1945] In: Fejős, Sándor – Forró, Lajos – Molnár, Tibor (Eds.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból* [Postcards from Vojvodina from the 19th and 20th Centuries]. Kanjiža, 2020. 103–141.; Lajos Forró – Srđan Cvetković: *The Birth of Modern Serbia (1804–2004), Integration, Concepts, Ideas, and Great Powers*. In: Magdolna Gedeon – Iván Halász (Eds.): *The Development of European and Regional Integration Theories in Central European Countries*. Miskolc, 2022. 113–135.; Molnár, Tibor: *Zenta és Magyarokanizsa községek II. világháborús hősi halottjai* [Fallen Heroes of the Second World War from Senta and Kanjiža Settlements].

- Senta, 2003.; Srđan Cvetković *U ime naroda! Politička represija u Srbiji 1944 – 1953* [In the Name of the Nation – Political Oppression in Serbia 1944-1953]. Belgrade, 2014.
- 6 Siflis, Zoltán (director, 1991) *Temetetlen holtjaink 1. rész* [Our Unburied Deceased pt. 1]. Film Workshop of Bačka Topola. <https://www.youtube.com/watch?v=2fbaorqFn0k> (download: February 8, 2022); *Temetetlen holtjaink 2. rész* [Our Unburied Deceased pt. 2]. Lágértörténetek [Lager-Stories]. Film Workshop of Bačka Topola. <https://www.youtube.com/watch?v=YHgkpljGEYs> (download: February 8, 2022). (henceforth: Siflis 1991.)
- 7 In further details: Sajti, A. Enikő: *Délvidék 1941 – 1944* [Southern Region 1941-1944]., Budapest, 1987.; Sajti, A. 2004.; Sajti 2010.; Forró, Lajos – Mózes, Anita: *67 évre titkosítva. A Martonosi Emlékház* [Encrypted for 67 Years. The Memorial House of Martonoš]. Szeged, 2016. 14–19. (henceforth: Forró – Mózes 2016.); Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946* [Hungarians in Vojvodina 1941-1946]. Novi Sad, 1996.
- 8 Cseres, Tibor: *Hideg napok* [Cold Days]. Budapest, 1964. (henceforth: Cseres 1964.)
- 9 Kovács, András (director, 1966): *Hideg napok* [Cold Days]. National Film Institute Hungary. <https://vimeo.com/groups/653688/videos/248114831> (Viewed on September 10, 2022)
- 10 Gelencsér, Gábor: *Staféta a labirintusban* [Relay in the Labyrinth]. In: Filmvilág 2015/7. https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=12292 (Download: October 3, 2022)
- 11 Murai, András: *Üzen a múlt* [Message from the Past]. In: Filmvilág, year 60 (2017), pt. 5 http://epa.oszk.hu/03000/03028/00017/pdf/EPA03028_filmvilag_2017_05.pdf (Download: September 29, 2022)
- 12 Sajti, A. Enikő: „A nemzeti lelkiismeret őrállója”. Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok”* [„Guard of National Conscience”. Tibor Cseres: Cold Days and „Colder Days”]. In: Hornyák, Árpád – Bíró, László (Eds.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán* [Hungarians and Serbs on the Two Sides of the Shifting Borders], 1941–1948. Budapest, 2016. 97.
- 13 In further details regarding the topic: Braham, L. Randolph: *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I–II. kötet [The Politics of genocide. The Holocaust in Hungary. Volume no. 1 and no. 2]. Budapest, 1997.; dr. Dragana Bedov. (Eds.): *Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine* [The Deportation of the Jews of Bačka in 1944]. Novi Sad, 2019.; Margittai, Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944 [The „Jewish Question” in the Southlands 1941-1944]. PhD dissertation. University of Szeged, Faculty of Humanities and Social Sciences, Doctorate School of History. Szeged, 2019. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10166/1/Dolgozat_Margittai_PhD.pdf (download: January 7, 2020); Molnár, Judit: *Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez* [Augments to the Stories of Southern Ghettos and Deportations of 1944]. https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/2/4/24mj_1991_03v3_1.pdf (download: September 15, 2021); Pejín, Attila: *A zentai zsidóság története* [History of the Jewish Population of Senta]. Senta, 2003.; Dévavári, Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikátörténete (1918–1944)* [Ideological and Political History of the Jewish Population of Subotica (1918–1944)]. Saarbrücken, 2016.
- 14 Fábri, Zoltán (director, 1966): *Utószezon* [Late Season]. Mokép-Pannónia Filmgyártó és Forgalmazó Kft. (Hungarian); Gyöngyössy, Imre– Kabay, Barna (director, 1983): *Jób lázadása* [The Revolt of Job]. Pannonia Entertainment Ltd.; Deák, Krisztina (director, 1989): *Eszterkönyv* [The Book of Esther]. Mokép-Pannónia Filmgyártó és Forgalmazó Kft. (Hungarian); Szabó, István (director, 1999): *A napfény íze* [Sunshine]. Inter-Com Zrt.; Koltai, Lajos (director, 2005): *Sorstalanság* [Fateless]. InterCom Zrt.; Nemes, János László (director, 2015): *Saul fia* [Son of Saul]. Mozinet.
- 15 Kovács, Károly (director, 2017): *A bánáti holokauszt* [Holocaust of Banat]. Produced by: Belafons – Novi Sad (Hungarian). <https://www.youtube.com/watch?v=ax4rTxo4u-A> (Viewed on October 12, 2022.)
- 16 The author’s (F. S.) translation.
- 17 Kovács, Károly (director, 2019): *Logorski dnevnik Boriške Štark – Auschwitz – Strasshoff – Lenzing* [The Lager-diary of Boriške Štark – Auschwitz – Strasshoff – Lenzing] Produced by: Belafons – Novi Sad (Hungarian). <https://www.youtube.com/watch?v=0l8HuYO3JtU> (Viewed on October 10, 2022)
- 18 Forró 2007. 14–19.; Forró – Molnár 2013. 17–22.; Forró – Mózes 2016. 24–27.
- 19 Sajti 2004. 321.

- 20 Forró 1995.; Forró 2007.; Forró – Molnár 2013.; Forró – Mózes 2016.
- 21 Illés 1977.
- 22 Cseres 1964.; Cseres, Tibor: *Vérbosszú Bácskában* [Serbian Vendetta in Bačka]. Budapest, 1991.
- 23 Siflis 1991.
- 24 Sándor, János (director, 2009): *Jelöletlen tömegsírok* [Unmarked Mass Graves]. Hálózat a Szabad Információért Alapítvány (Hungarian). (henceforth: Sándor 2009.)
- 25 Erik Barnouw: *Documentary: A History of the non-fiction film*. Oxford, New York, Toronto, Melbourne, 1983.
- 26 Tóth, Péter Pál: *Dokumentumfilm és kreativitás: A képmutatás kora* [Documentary and Creativity: Era of Hypocrisy] In: Filmvilág 30, 06, 2010 blog https://filmvilag.blog.hu/2010/06/30/dokumentumfilm_es_kreativitas_a_kepmutatás_kora (download: August 30, 2022)
- 27 Sándor 2009.
- 28 Forró, Lajos (director, 2011): *Halottak napja Bajmokon* [All Souls' Day in Bajmok]. https://www.youtube.com/watch?v=2cOL_cbPLX4 (Viewed on September 11, 2022)
- 29 Forró, Lajos (director, 2013): *Adorján története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken* [History of Adorjan: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina]. Fiatalok a Dél-Alföldi Médiában Alapítvány.
- 30 Forró, Lajos (director, 2013): *Az utolsó óráig: egyházi személyeket ért atrocitások 1944/45-ben a Délvidéken* [Till the Last Hour: Atrocities against Ecclesiastical Officials in 1944/45 in Vojvodina]. TISZApART Média Kft.
- 31 Forró, Lajos (director, 2015): *Csurog története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken 1944/45-ben* [History of Čurug: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina in 1944/45]. Fiatalok a Dél-Alföldi Médiában Alapítvány.
- 32 Forró, Lajos (director, 2019): *Horgos története: Magyarellenes atrocitások a Délvidéken 1944/45-ben* [History of Horgoš: Anti-Hungarian Atrocities in Vojvodina in 1944/45]. Fiatalok a Dél-Alföldi Médiában Alapítvány.
- 33 Kozma, Zoltán (director, 2019): *Megbocsájtani igen, feledni nem! Történet az 1944-es délvidéki vérengzés csantavéri áldozatairól* [To Forgive, but not to Forget! Story of the Čantavirian Victims of the Massacre of Vojvodina in 1944]. Pannon Rtv. Mecenatúra Mozi.
- 34 Lavro, Ferenc (director, 2022): *42/44 Vajdaságban* [42/44 in Vojvodina]. Phoenix MIT.
- 35 The author's (F. S.) translation.
- 36 Milutin Petrović (director, 2014): *U Ime Naroda – Politička represija u Srbiji 1944–1953*. [In the Name of the Nation – Political Oppression in Serbia 1944–1953]

A VÁLASZTÓJOG KORLÁTOZÁSA JUGOSZLÁVIÁBAN AZ 1945-ÖS ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYŰLÉS KAPCSÁN

MOLNÁR TIBOR

ABSTRACT

Following the end of World War II - which took place in the country on May 15, 1945 – on November 11, 1945, constitutional elections were held throughout Yugoslavia. Simply put, the voters had to decide whether the country's form of government should be a monarchy or a republic? The communists led by Marshal Tito were pulling the strings of the army and the police, therefore it served their interest to gain control over political and economic matters of the country as well. On August 10, 1945, the legislature passed the law of disenfranchisement of numerous groups of the Yugoslavian society, especially involving those who held positions of power during the war and collaborated with the invaders or fought against the partisans. The loss of suffrage struck the national minorities, especially the intellectuals. Owing to the large-scale illiteracy, the elections were conducted via the usage of rubber balls and two ballot boxes in each voting station – ballot boxes of either the People's Front (communists) or the opposition. On a national level, 88.66% of the people eligible to vote did so, 90.48% of which were received by the People's Front's list, that is, by the communists.

1945. november 11-én Jugoszlávia-szerte sorsdöntő, országos alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat tartottak. A választóknak dönteniük kellett, hogy az ország államformája monarchia vagy köztársaság lesz-e. Az 1941. április 6-i, Jugoszláviát ért támadást követően II. Péter jugoszláv király és kormánya Londonba menekült,

ezzel az ország politikai vezetés nélkül maradt. A jugoszláv királyi hadsereg 1941. április 17-én aláírta a feltétel nélküli kapitulációt. A jugoszláv királyi hadsereg ezredese, Dragoljub Draža Mihailović¹ elutasította a megadást, és a megszállók elleni felkelés előkészítése céljából alakulataival Ravna gorára² húzódott vissza.

1941 nyarán – a német haderő Szovjetunió elleni támadását követően – ország-szerte kitört a jugoszláv kommunisták irányította népfelkelés, amelynek élére Josip Broz Tito állt. A Tito irányította népfelszabadító mozgalomnak szüksége volt politikai legitimitásra. Létjogosultságának politikai igazolására, 1942. november 26-án a boszniai Bihaćban megalakult a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács – közkeletű nevén az AVNOJ –, mint a nemzeti felszabadítási mozgalom legfelsőbb népképviselői szerve.

1943. november 29-én a boszniai Jajcéban az AVNOJ megtartotta második ülését, amelyen a küldöttek a következő fontos döntéseket hozták:

- az AVNOJ törvényhozó és végrehajtó képviselletté alakult,
- megalakult a Jugoszlávia Népfelszabadító Bizottsága, mint népi forradalmi kormány, melynek élén Tito állt,
- az emigráns királyi kormányt megfosztották képviselői jogától,
- II. Péter királynak megtiltották az országba való visszatérést,
- a háború befejezését követően a nép fogja eldönteni, hogy az ország monarchia vagy köztársaság lesz-e,
- kifejezték szándékukat, hogy Jugoszláviát demokratikus elveken, mint egyenrangú nemzetek közösségét alakítják ki.

A szövetségesek nyomására, amelyet legmarkánsabban Churchill angol miniszterelnök képviselt, 1944. június 14. és 16. között Vis szigetén tárgyalásokat folytattak az érdekelt felek. A tárgyalásokon a Jugoszláv Népfelszabadító Bizottságot Tito képviselte, az emigráns királyi kormányt pedig Ivan Šubašić miniszterelnök. Šubašić jugoszláv érzelmű, horvát politikus volt, aki az 1939 és 1941 között létező Horvát Bánság élén állt. A megállapodás értelmében a királyi kormány elismerte a kommunista irányítású népfelszabadító mozgalmat. Cserébe a Jugoszláv Népfelszabadító Bizottság beleegyezett abba, hogy Jugoszlávia államberendezéséről csak a háború befejezését követően fognak döntést hozni.

A szovjet Vörös Hadsereg és a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg alakulatai 1944 októberének közepére birtokukba vették a Bánátot és a Bácskát. A visszafoglalt területeken a hatalmat a népfelszabadító bizottságok ragadták magukhoz. Ezek a sajátságos, forradalmi néphatalmi szervek a hatóság szerepét töltötték be. A népfelszabadító bizottságok már működésük első napjaiban megalakították fegyveres testületeiket, az ún. népőrségeket, amelyeket a közrend fenntartására és az intézkedések végrehajtásának biztosításra alkalmaztak.

A jugoszláv vezetés 1944. október 17-én döntést hozott, melynek értelmében a Bánát, a Bácska és a Drávaszög területén – ideiglenes jelleggel, de legfeljebb a háború befejezéséig – katonai közigazgatást vezetnek be. A katonai közigazgatás hivatalos feladata a térségben uralkodó helyzet „normalizálása” volt. A jugoszláv katonai közigazgatás 1944. október 20-án kezdte meg működését, szervei illetékeségi területükön korlátlan hatalommal rendelkeztek.

A katonai közigazgatás időszakát használta ki a kommunista hatalom arra, hogy leszámoljon valós vagy vélt politikai, ideológiai és osztályellenségeivel, tekintet nélkül azok nemzetiségére és felekezeti hovatartozására. Ebben az időszakban a „háborús bűnösnek” nyilvánított személyek tömeges kivégzése mellett sor került a magyar lakosság elűzésére a Sajkás-vidékről, az itt maradt németek és részben a magyarok internálásra és gyűjtőtáborba zárására, a magyar férfiak munkaszolgálatra való behívására, illetve kényszersorozására a partizán hadseregbe. A Bácskába 1941 során betelepített bukovinai székelyek többsége a kiűritési parancs értelmében távozott. A katonai közigazgatás 1945. február 15-ig működött.

A Vis szigetén kötött megállapodás értelmében 1945. március 7-én – még a háború befejezése előtt – megalakult a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia³ vegyes összetételű átmeneti kormánya. Az új kormány miniszterelnöke Tito lett, miniszterelnök-helyettese Milan Grol szerb nemzetiségű polgári politikus, a külügyminiszteri posztot pedig Ivan Šubašić kapta. A polgári politikusok – egyrészt munkájuk ellehetetlenítéséből kifolyólag, másrészt az országban uralkodó diktatórikus állapotok miatt – 1945 augusztusától kezdve fokozatosan kiléptek az ideiglenes kormányból, amelynek mandátuma 1945. november 11-ig, az alkotmányozó nemzetgyűlési választások megtartásáig szólt.

A II. világháború Jugoszlávia területén 1945. május 15-én ért véget. A háborút követően beköszöntött az ország konszolidációjának időszaka. A karizmatikus Tito irányította jugoszláv kommunisták teljes befolyásuk alatt tartották a hadsereget és a rendőrséget. Érdekük volt, hogy a teljes politikai és gazdasági irányítást is mielőbb a kezükbe vegyék. Ennek szellemében az AVNOJ 1945. augusztus 7. és 10. között megtartotta harmadik ülését, amelyen a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia ideiglenes nemzetgyűlésévé nyilvánította magát.

Az ideiglenes nemzetgyűlés legfontosabb feladata az alkotmányozó nemzetgyűlési választások előkészítése volt. Ennek céljából 1945. augusztus 10-én meghozták a választói névjegyzékekről szóló törvényt.⁴ A törvény 1. szakasza értelmében a névjegyzékek összeállítására azért volt szükség, hogy ellenőrizték a jugoszláv állampolgárok választói jogosultságát az elkövetkező választásokon. Az adott település választói névjegyzékének összeállítása a helyi népbizottság feladata volt.

A törvény 3. szakasza értelmében választójoggal rendelkezett minden 18. életévét betöltött férfi és nő, a Jugoszláv Hadsereg tagjai, valamint a Jugoszláv

Népfelszabadító Hadsereg valamennyi volt tagja, tekintet nélkül életkorukra. Ez jelentős, demokratikus vívmánynak számított, hiszen a királyi Jugoszláviában a nőknek, a katonatiszteknek és a sorkatonai szolgálatot töltőknek nem volt szavazati joga.

A törvény 4. szakasza meghatározta, hogy kiktől vonják meg a választói jogot. Ennek értelmében nem rendelkeztek választói joggal:

1. azok a miniszterek, akik a kormány tagjai voltak 1929. január 6. és 1939. február 5. között; kivételt képeztek, akik kitüntették magukat a megszállók elleni harcban;
2. a megszálló katonai alakulatok minden tagja és hazai segítők, akik tartósan és aktívan harcoltak a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg, illetve a Jugoszláv Hadsereg, valamint a Jugoszláviával szövetséges hadseregek ellen;
3. a Kulturbund tagjai, az olasz fasiszta szervezetek tagjai és családtagjaik, amennyiben nem tudják bizonyítani, hogy részt vettek az antifasiszta és népfelszabadító harcban;
4. azok a személyek, akik aktív vezetők és kiemelkedő tagok voltak az usztasa, a csetnik, a Nedić- és a Ljotić-féle szervezetekben, a fehér és kék gárdában, vagy más hasonló qustring szervezetekben és csoportokban, az országon belül vagy külföldön, amelyek együttműködtek a megszállókkal és segítőkkel, valamint azok a személyek, akik hasonló tevékenységet folytattak;
5. azok a személyek, akik a megszállóknál vagy a quislingeknél politikai, illetve rendőri szolgálatot láttak el;
6. azok a személyek, akik önkéntesen és saját kezdeményezésükre az ellenség támogatása céljából azok rendelkezésére bocsátották katonai és gazdasági eszközeiket;
7. azok a személyek, akik bírósági ítélet alapján elvesztették nemzeti becsületüket, illetve politikai vagy állampolgári jogait arra az időszakra, amelyikre az ítélet vonatkozik;
8. a gondnokság alatt lévő személyek.

A törvény értelmében a 2–7. pont alatt felsorolt rendelkezéseket nem alkalmazzák azokra a személyekre, akikről bebizonyosodik, hogy részvételük az említett szervezetekben vagy katonai alakulatokban kényszer hatására történt, vagy csak látszat-részvétel volt abból a célból, hogy kárt okozzanak a megszállóknak és szövetségeseiknek, valamint azoknak a személyeknek az esetében, akik csatlakoztak a népfelszabadító harchoz, illetve segítették azt. A tagköztársaságok kormányai, a szövetségi kormánnyal összhangban, határozták meg pontosan, hogy mely szervezetek, intézmények és csoportok tartoznak a törvény 4. szakaszának 2–4. pontja alatt felsoroltak közé.

A törvény kitételeiből is látszik, hogy a kommunista hatalom az ellenségek meghatározásában nem tett különbséget a nemzetek között. A törvény 5. szakaszának értelmében a választókat állandó lakhelyükön vezették fel a választói névjegyzékbe, és választói jogukat csak állandó tartózkodási helyükön gyakorolhatták. A választói névjegyzékbe egy-egy személyre vonatkozóan a következő adatok kerültek be: a választó vezeték- és keresztnéve, apja neve, születés helye és időpontja, az, hogy írástudó-e vagy sem, lakcíme és nemzetisége.

A járási és a városi népbizottságok keretében bizottságokat hoztak létre, amelyek feladata a helyi népbizottságok által összeállított választói névjegyzékek ellenőrzése és jóváhagyása volt. Ezen kívül első fokon döntöttek a panaszok ügyében is. A bizottság tagjai a járásbíróság egy bírása, a járási népbizottság egy tagja, illetve annak a helyi népbizottságnak egy tagja volt, amelynek területére a névjegyzék vonatkozott. Ennek értelmében egy-egy járásban annyi bizottság alakult, ahány helyi népbizottság tartozott az illető járáshoz.

A törvény 17. szakasza értelmében a választói jegyzékből kimaradt vagy kihagyott személyek panasszal élhettek, amelyet a választói névjegyzékekkel foglalkozó bizottság öt napon belül bírált el. A bizottság döntése ellen a járási népbírósnál lehetett fellebbezni, amelynek öt nap állt rendelkezésére, hogy döntsön.

A helyi népbizottságoknak a törvény életbe lépését követően húsz napjuk volt arra, hogy összeállítsák az elsődleges választói névjegyzéket. A választói névjegyzékekről szóló törvény 4. szakasza értelmében 1945. augusztus 23-án a szerbiai népkormány rendeletet alkotott arról, hogy mely – a háború alatt működő – szervezeteket minősítik ellenségesnek.⁵ Erre azért volt szükség, hogy tudják, kitől lehet megvonni a szavazati jogot.

A rendeletből egyértelműen kitűnik, hogy a német és magyar szervezetek mellett más nemzetek is a „terítékre kerültek”: horvát részről az usztasa szervezetek és fegyveres testületek, valamint a domobránok⁶; szerb részről a Ljotić- és Nedić-féle fegyveres testületek, Draža Mihajlović csetnikjei, valamint az albánok és a muzulmánok szervezetei és fegyveres testületei is, amelyek együttműködtek a megszállókkal.

A rendelet értelmében a Vajdaság területén ellenségesnek nyilvánított magyar vonatkozású szervezetek:

- Nyilaskeresztes Párt,
- az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja,
- Turáni Vadászok,
- Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség,
- Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség.

A rendelet megjelenését követően országszerte, minden településen – így a Bácskában és a Bánátban is – nagygyűléseken tárgyalták meg, kinek nem jár a választójog, illetve kitől vonják azt meg.

Az újvidéki *Magyar Szó* – amely ekkor már hivatalosan is a vajdasági Népfront magyar nyelvű napilapja volt – 1945. szeptember 27-én a Tisza-mente bánáti részéről a következő tudósítást közölte: „A törökkanizsai járás összes helyiségeiben tömeges konferenciákat tartottak, amelyeken megtárgyalták a választásokról és a szavazójogról szóló törvényt. A konferenciákon szép számban jelent meg a lakosság, ami legjobban bizonyítja a széles néprétegek érdeklődését a közeljövőben tartandó választások iránt. A nép készségét mutatta, hogy szavazatával megerősítse a népi hatalomba, és a Népfrontba vetett bizalmát. Különösen nagy volt a lakosság elégedettsége a konferenciákon a szavazójegyzékek megtárgyalásánál, amikor megállapították, hogy a megszállók gazdasági és politikai együttműködőitől elveszik a szavazati jogot. A törökkanizsai járás területén 164 személy esetét terjesztették a járási választási bizottság elé, amely megállapítja, az illetőknek van-e szavazójoguk. Ezek ellen a nép emelt vádat, és valamennyien különböző fasiszta szervezetek vezetői és aktív tagjai voltak. Szerbeket és magyarokat egyaránt leleplezett a nép, és elítélte azokat is, akik gazdaságilag együttműködtek a megszállókkal. Szanádon Srdić Arsennak, a banjicai láger őrének vették el szavazójogát. Törökkanizsán a következő ismert ellenségeket fosztották meg szavazati joguktól: Terzin Grujót, aki miatt egy szerb a megszállás alatt németországi gyűjtőtáborba került; Ubori Jaškót, aki mint a német katonai rendőrség tagja részt vett a hazafiak megkínzásában; Papp László bankigazgatót, a DMKSZ szervezőjét, aki »fekete könyvvel«⁷ fenyegette meg a szerb polgárságot. A lakosság aktív részvételével a Népfront munkájában bizonyítja, hogy a népi tömegek megértették feladatukat, és élnek demokratikus jogaikkal.”⁸

A magyar nyelvű napilap 1945. szeptember 29-ei számában így írta a Népfront nagygyűléseiről: „... A legtöbb népgyűlésen az egybegyűltek maguk tisztították meg soraikat az árulóktól, illetve maguk indítványozták azok törlését a választói névjegyzékből, akik a megszállás alatt, mint vezetők, együttműködtek a megszállókkal.”⁹

A kommunista rezsim – különösen a Vajdaságban – megritkította azon választók számát, akik a polgári opcióra adhatták volna le voksukat. Ebből is látszik, hogy a választások végeredményét nem bízták a véletlenre, hiszen:

- a Vörös Hadsereg elől menekülve a jugoszláv területet 1944 őszén – a becslések szerint – 150 ezer német és 40 ezer magyar hagyta el;
- az itt maradt németeket 1944 őszén táborokba internálták, megvonva tőlük valamennyi polgári jogot;

- a Bácskából a magyar Honvédségbe bevonultatott, és hadifogságba került férfiak zöme még nem térhetett haza, de választójoggal különben sem rendelkezhetett volna a meghozott törvény értelmében;
- a választói névjegyzékről szóló törvény – a korabeli jugoszláv adatok szerint – legalább 200 ezer választópolgártól vonta meg ezt a jogot. Ez az adat azonban korántsem fedi a valóságot, valószínűleg sokkal nagyobb számról volt szó.

A törvény értelmében létezett jogorvoslat a megvont választójog visszaszerzésére. A fellebbezések ügyében – másodfokon – a járásbírók voltak illetékesek. A bíróságnak mérlegelnie kellett, hogy a benyújtott bizonyítékok alapján hogyan döntsön: jóváhagyja-e a bizottság döntését, vagy visszaadja a választójogot.

A zentai járásbíró irataiból kitérünk, hogy azokra a bűnökre vonatkozó bizonyítékok, amelyek alapján megvonták a választójogot, általában „megcáfolatlanok” voltak. Jó példa erre a horgosi eset, ahol számos polgártól vonták meg a választójogot ugyanazzal a magyarázattal: 1941. április 7-én résztvevői voltak a Gazdakörben megtartott gyűlésnek, ahol arról döntöttek, hogy a településen a rendfenntartás céljából megszervezik a nemzetőrséget. Bizonyítékul a *Szegedi Új Nemzedék* című napilap 1942. április 12-i számát csatolták, amely részletesen leírta az 1941-es horgosi eseményeket.¹⁰ A tudósítás szerint a gyűlésen a horgosi tűzoltók testületileg részt vettek. A horgosiak védekezésükként azt állították, hogy a cikk szerzője és az 1941-es áprilisi összejövetel szervezője Fodor Gellért – ex-jugoszláv parlamenti képviselő – volt, aki ellenlábasaival szemben ezzel akart magának nagyobb tekintélyt kivívni a magyar hatóságok előtt.

Az eset érdekessége, hogy a lapban felsorolt, állítólagos nemzetőrök közül – az eddigi kutatások szerint – az 1944 őszen elkövetett megtorlásokban csupán egyetlen személy vesztette életét. A későbbiek során a hadbírószék ezért a cselekményért Horgosról senkit sem vont büntetőeljárás alá. A választójog esetében azonban szinte mindenkitől megvonták azt, akinek a neve az újságcikkben szerepelt.

Az ellenségesnek nyilvánított magyar szervezetek jellege alapján a választójog megvonása különösen hátrányosan érintette a magyar értelmiségi réteget. A már említett esethez kapcsolódóan a választójogot Hosszú Aurél, nyugalmazott horgosi tanítótól is megvonták, aki nagy tekintélynek örvendett a faluban. Huzamos ideig tartó pedagógusi tevékenysége mellett az 1913-ban létrejött önkéntes tűzoltótestület alapító tagja és parancsnoka is volt egyben. Panaszát a járásbírószék 1945. október 10-én elvetette, így az egy hónappal később megtartott választásokon nem vehetett részt. Választójogát a bíróság csak az 1946. augusztus 8-i keltezésű végzésével adta vissza, a következőket indoklással: „... a bizonyítékokból, amelyeket a panaszos benyújtott a következőket lehetett megállapítani: a megnevezett, mint a[z önkéntes] tűzoltó század parancsnoka, nem nyújtott semmiféle segítséget a megszálló magyar

hadseregnek, hogy az önkéntes tűzoltó testületnek, mint társadalmi egyesületnek, nem volt politikai jellege, [valamint], hogy a megnevezett 1936-ban nyugállományba vonult, és mint ilyen, a gyermekeket nem taníthatta fasiszta szellemben.”¹¹

1944 őszén a Tito partizánjai által végrehajtott magyarellenes atrocitásoknak számos délvidéki pap, illetve lelkész esett áldozatul. Az ellenük foganatósított terror – igaz, már enyhébb formában, hiszen életük közvetlenül nem forgott veszélyben – a választások kapcsán is folytatódott. Ft. Fábry Jenő zentai plébánostól például megvonták a választójogot, mert a vádak szerint 1941 áprilisában a zentai nemzetőrök tisztségviselője volt. Ft. Fábry beterjesztett panaszában leírta, hogy nem volt a nemzetőrök tisztségviselője, és 1941 áprilisában tevékenységével a kialakult feszültség csillapításán, valamint bajba került szerb polgártársai megsegítésén munkálkodott. A bíróság az ő esetében is csak 1946. augusztus 10-én hozott pozitív döntést, „mivel a vádak, amelyek miatt annak idején megvonták a szavazati jogát, valótlanak bizonyultak.”¹² A másik zentai plébánostól, Ft. Péchy Bélától azzal a váddal vonták meg a szavazati jogot, hogy „prédikációiban a szerbek kiirtására ösztönözte a népet”. Ft. Péchy panaszában azt bizonyította, hogy prédikációiban soha nem foglalkozott politikával, csak a hittel, valamint hogy az emberek egymás közötti szeretetéről beszélt. Kiemelte, hogy 1941 és 1944 között szerb nemzetiségű polgártársain ott segített, ahol csak tudott. Név szerint megemlítette azokat, akiket megsegített, és állításainak igazolására tanúként zentai illetőségű, szerb nemzetiségű polgárokat nevezett meg. Ennek ellenére választójogát nem nyerte vissza még 1946-ban sem.¹³

Földi András zentai kereskedőtől azért vonták meg a választói jogot, mert a Nyilas Párt kiemelkedő tagjának minősítették. A bíróság ezt a tényt arról a fényképről állapította meg, amely 1942 végén, Szálasi Ferenc zentai látogatása alkalmával készült: a vacsorán Földi közvetlenül Szálasi mellett ült.¹⁴ Tichy Béla horgosi gyógyszerésztől és szőlőtulajdonostól is megvonták a választói jogot azzal a váddal, hogy „a megszálló hatóság segítségével kizsákmányolója volt a munkásnépnek.” Tichy gyógyszerész panaszához csatolta a horgosi Népbizottság három legmagasabb rangú tisztségviselőjének – az elnöknek, a titkárnak és a belügyi előadónak – a nyilatkozatát, amelyben kijelentették, hogy nincs tudomásuk arról, hogy a gyógyszerész a nép kizsákmányolója lett volna, noha aláírták az erre vonatkozó határozatot. Ennek ellenére a gyógyszerész csak a második körben, 1946 augusztusában kapta vissza választójogát.¹⁵

A köztisztletben álló zentai gyógyszerész, dr. Bánffy Boldizsár is felkerült arra az 1945. szeptember 14-én nyilvánosságra hozott névjegyzékre, amelyen azok a zentaiak szerepeltek, akiket kihagytak a választói névjegyzékből. A gyógyszerész szeptember 17-i keltezéssel írásos panaszt nyújtott be a választói névjegyzéket összeállító járási bizottsághoz. Ebben elutasította azokat a vádakokat, amelyekre hivatkozva

lehagyták a választói névjegyzékről. A vádak elsősorban az 1941 és 1944 közötti, ún. „magyarok ideje alatt” tanúsított magatartására vonatkoztak, amelyek miatt azonban a rezsim büntetőeljárást nem kezdeményezett ellene. Panaszát a bizottság még aznap elutasította. Másodfokon, szeptember 28-i keltezésű fellebbezésével a zentai Járási Népbíróshoz fordult. Az ügyet a bíróság 1945. október 13-án tárgyalta, és elutasította a fellebbezést. Bánffy gyógyszerész még 1946-ban sem kaphatta vissza választói jogát. A Városi Népbizottság Elnökségének 17645/1945. számú, 1946. szeptember 27-i keltezésű határozata szerint „eddig munkájával nem igazolta azt, hogy a bizottság megváltoztassa a rá vonatkozó elsődleges véleményét.”¹⁶

Az összes megvizsgált választójog-megvonás közül talán Csányi Margit adai lakos esete a legkülönösebb. Fiatal, tehetséges szavalóról volt szó, aki a vádak szerint „a megszállók politikai propagandájának a szolgálatába állt azzal, hogy mint ismert és tehetséges szavaló [előadásai] terjesztette a megszállók fasiszta eszméit, amibe [annyira] beleélte magát, [hogy] még zokogott is.”¹⁷ Az ilyen szemléletmódot nem szükséges külön magyarázni.

A választási kampány során a kommunista hatalom a lehető legkeményebben igyekezett ellehetetleníteni a polgári oldalt, aminek következtében az nem is indult a választásokon, és híveit bojkottra szólította fel. A kampány Tisza menti hangulatát jól mutatja az újvidéki *Magyar Szó* 1945. október 16-án napvilágot látott cikke:

„Vasárnap a kora esti órákban tartották meg Szentán a városháza nagytermében a választási népgyűlést, amelyre hatalmas tömeg verődött össze. A zsúfolásig megtöltött termen kívül százával álltak az emberek, akik kiszorultak és abban reménykedtek, hogy részesei lehetnek a példátlanul lelkes manifesztációnak. Öregek és fiatalok, asszonyok és az ifjúság tömegei szorongtak egymáshoz zsúfolva, egyre fokozódó lelkesedéssel tüntetve. Ebben a hangulatban nyitotta meg a gyűlést Radivoj Dragin az egyik szentai városi képviselőjelölt, akinek bevezető szavai után Dejan Ivačkovic örnagy a hadsereg nevében beszélt abból az alkalomból, hogy a Jugoszláv Hadsereg egy év előtt ezen a napon vonult be Szentára. Ezután Táborosi Mihály képviselőjelölt-helyettes a népgyűlés főszónoka beszélt. Bevezetőben a választás előkészületeivel foglalkozott, majd áttért a reakció munkájára:

– A reakció nem elégszik meg azzal, hogy politikai téren igyekszik zavart kelteni – mondotta – hanem gazdasági téren igyekszik megnehezíteni az országépítő munkát. Szabotálással, spekulációval, fekete tőzsdézéssel, rosszhiszemű híresztelésekkel arra törekszenek ezek az elemek, hogy zavart támasztanak és ebből jogtalan anyagi előnyöket is szerezzenek. Korábban megelégedtek azzal, hogy kívülről igyekeztek rombolni, újabban azonban behúzódnak a Népfontra és belülről akarnak bomlasztani. Szükséges tehát, hogy kellő elővigyázatossággal figyeljük saját sorainkat és gondosan óvakodjunk minden bomlasztásától.

– A reakció folytonosan hibákról beszél. Mi nem tagadjuk, [hogy] vannak hibák, amelyeken javítani kell, de ha hibákról beszélünk, országos jelentőségű sikerekről is szólnunk kell. Beszélünk [kell] arról is, [hogy] Vajdaság földművesei megművelték a földet akkor, amikor alig néhány kilométerre még folytak a harcok. Azóta az országban több ezer kilométer vasút épült, sok száz hidat is felépítettünk, rendbe hoztuk az utakat, hogy ezzel is lehetővé váljék az egyes országrészek összeköttetése és ellátása, s hogy élelmiszerekkel lássuk el azokat a vidékeket, amelyek lakosságát az éhhaláltól kell megmenteni. Teljes eredményt még nem értünk el, de hiszem, hogy hamarosan ez is sikerül. A nép összefogott, és a nép hatalmas ereje mutatkozik meg ebben a munkában. A nép erejére alapítjuk az országot és az építő munkát.

– Szentán újabban a testvériség és egyenlőség gondolatának félreértésével, arányszámokat teremtenek és bizonyos kulcsszám szerint, a lakosság számarányának megfelelően osztják be a szükséges tisztségeket [a] közhivatalokban és mozgalmi vezetőségekben. A testvériség nem ezt jelenti. Nem arányszámokat kell teremteni és kulcsszámokat keresni, mert ez már magában véve bizonyos ellentéteket támaszt, hanem mindenki, aki arra érdemes nemzetiségre való tekintet nélkül kell, hogy érvényesüljön. A cél az, hogy a lakosság teljesen összeforrjon, a testvériség és egyenlőség nemcsak szóbeszéd legyen, mert ma itt Vajdaságban a magyarság olyan szabadságot élvezhet, amilyent soha azelőtt, magyar iskolák, egyesületek, magyar lap és összejövetelek gondoskodnak a magyarság kulturális neveléséről.

A szónok ezután elmagyarázta a választások jelentőségét és azt, miért fontos éppen az, hogy a magyarok száz százalékban leadják szavazatukat. Vajdaság népe nem most szavaz, már akkor leadta szavazatát, amikor úgyszólván a körmeivel szántotta fel a földet, a néhány kilométerre innen folyó harcok tüze mellett. A választások csak demonstrációt jelentenek, amelyen a lakosság kimutatja állásfoglalását, és éppen ebben a véleménynyilvánításban kell, hogy a magyarság [az] utolsó emberig szavazzon. Ezzel válik lehetségessé, hogy eltemessük egyszer és mindenkorra azokat a reakciókat, akik még reménykednek, és alattomos munkával próbálják szétválasztani Vajdaság népét.

A parasztkérdésről szólva meglepéssel állapította meg, hogy Vajdaságban a parasztság és [a] földműves nép teljes mértékben kiveszi részét a munkából. Az a lendület, amellyel ilyen nehéz körülmények között [a] szántás, vetés, aratás munkáját, és a gabona beszolgáltatását az éhezők ellátására végzik azt mutatja, hogy a föld népe is állásfoglalást, és teljes szívvel és lélekkel mellénk állt. Éppen az az akarat, hogy ezt a rendszert és belső berendezését megtarthassuk, teszi szükségessé, hogy a köztársasági államformát válasszuk a királyság helyett, mert csak a köztársaság teszi lehetővé, hogy [a] testvériség, jogegyenlőség és [a] szabadság szelleme érvényesüljön.

A szónok szavait nagy lelkesedéssel figyelte a tömeg, és gyakran szakította félbe tüntető közbekiáltásokkal. Feđa ōrnagy, a következı szónok azzal kezdte beszédét, hogy kedves szerb és magyar testvéreknek szólította a hallgatóságot, amely szavakra tomboló, percekig tartó lelkesedéssel ünnepelték. Tényi László közkatona magyar nyelven szolt a tömeghez, majd Rác Vnc Szenta város elnöke és képviselıjelöltje ugyancsak magyar nyelven beszélt a választások jelentıségérıl. Végül Nagy József a helyi bizottság titkára ismertette a jelöltek rövid életrajzát.”¹⁸

A választási kampányról még csak annyit, hogy a választási csend ismeretlen fogalom volt: egy nappal a szavazás elıtt a *Magyar Szó* címlapon közölte az alábbi írást:

„Moša Pijade, az ideiglenes szövetségi nemzetgyőlés alelnöke sajtóértekezletet tartott a bel-, és külföldi sajtó képviselıivel. Közölte, hogy Jugoszláviában a bejelentett kifogások felülbírálása után a választói névjegyzékben összesen 8.178.958 szavazó van, és a választói névjegyzékbıl 199.883 szavazót töröltek, ami 2,4 százaléknak felel meg. Egy hónappal elıbb, amikor a választói névjegyzékeket lezárták, a töröltek száma 253.108-at tett ki, ami 3,09 százaléknak felel meg. A bírósági ellenırzések ezt a számot lényegesen csökkentették. Míg Szerbia többi részében a törlés 2,4 százalékot jelentett, Vajdaságban csak 1,3 százalék törlésére volt szükség.

A szövetségi nemzetgyőlésnek 348 tagja van, és a választásokon 738 jelöltet állítottak egész Jugoszláviában. Valamennyi jelölt a Népfront tagja, azonban sok helyen versengés folyik a jelöltek között és ezért helyenként 3, 4 sőt 5 urnát is fel kellett állítani. A jelöltek között minden párt képviselve van, amely részt vesz a Népfrontban. A jelölések azonban nem számarány és a pártok számbeli erısége szerint történtek, hanem úgy, ahogyan a legalkalmasabb embereket kiválaszthatták, hogy képviselıségre jelöljék. Ez az oka annak, hogy rendkívül nagy számban vannak a jelöltek között olyanok is, akik semmiféle párthoz nem tartoznak.

Az ellenzék távolmaradását a választásokról a nemzetgyőlés alelnöke azzal magyarázta, hogy ennek legfıbb oka az ellenzék gyengesége. Nem vesz részt a választásokon, mert túlságosan gyenge ahhoz, hogy bármilyen szerepet is játszon politikai életünkben.

A pártok bomlása nem a háború alatt következett be, hanem ez egy állandó folyamat volt [az] 1929. január 6-ai diktatúra óta, amelynek során a pártok szét-hullottak.

Milan Grol mozgalmáról Moša Pijade leleplezte, hogy a pártvezetıség több tagja nyíltan együtt dolgozott a németekkel, a többiek pedig Draža Mihajlović szervezésével. A párt titkára szívszélhúdásban meghalt, amikor Draža Mihajlovićnál tartott megbeszélésen megtudta, hogy a Vörös Hadsereg elérte a Dunát. A Demokrata Párt többsége egyébként Milan Grol kilépése után is megmaradt a frontban, abban jelentıs szerepet játszik és jelöléseket eszközöl.

Nem lehet tehát ellenzéki pártokról beszélni, csupán kis csoportokról, amelyek még mindig a múltban élnek, és a múltat kívánják vissza.

– Ezzel szemben a Népfront élő valóság – mondotta a nemzetgyűlés alelnöke – amely politikai szervezetébe fogja az egész népet. Ez nem mesterséges tákolmány, önként adódott, hogy minden népi erő összefogott a fasizmus elleni harcban. A nép kapcsolatait a fronttal [a] legjobban megmutatták a választási előkészületek során megtartott gyűlések nagy tömegei.

Eszerint a vasárnapi választások szükséges kifejezői lesznek a nép hangulatának, és a politikai valóságnak. Ezen semmi esetre sem változtatna az sem, ha az úgynevezett ellenzék is fellépne a választásokon.”¹⁹

A választásokat, a nagyarányú írástudatlanság miatt, gumigolyócskák segítségével bonyolították. A golyó azért volt gumiból, hogy ne legyen hallható, amikor az urnába esik. Létezett ún. ’névtelen’ urna²⁰ is – ebbe ejtették a golyót azok, akik nem akartak a Népfront listájára, vagyis a kommunistákra szavazni. Minderről – a választás technikai tudnivalóiról – a *Magyar Szó* 10-én tájékoztatta olvasóit:

„A vasárnapi választások előkészületeit lezárták. A hét folyamán nagyobb népgyűléseket már sehol sem tartottak, és a kisebb konferenciák is csak arra szorítkoztak, hogy a választóknak ismételten megmagyarázzák, hogyan kell választaniuk. Sokak előtt még mindig nem elég világos, hogyan kell szavazatukat leadni. Mindezekelőtt fontos tudni azt, hogy ha valaki nem kapott értesítést arról, melyik szavazóhelyen kell szavaznia és nem érdeklődött önként a városháza illetékes hivatalánál, az nem ok arra, hogy elmaradjon a szavazástól.

Az értesítések kizárólag technikai jellegűek voltak, és semmi mást nem tartalmaztak, csupán azt, hogy a értesített szavazó polgárnak melyik szavazóhelyen kell leadnia szavazatát.

Mindenkinek joga van, sőt kötelessége szavazni akkor is, ha ilyen előzetes értesítést nem kapott. A hirdetmény alapján, hogy városkörzetében nevének kezdőbetűje szerint hol van a szavazóhelye. Itt reggel 7-től este 7-ig megszakítás nélkül, a nap bármely időpontjában jelentkezhet, hogy leadja szavazatát. Amikor a szavazó-helységben megjelenik, bemutatja értesítő céduláját, vagy bemondja nevét és a névjegyzékben megállapítják, hogy van-e szavazati joga. Ugyanakkor azt is megjelölik, hogy jelentkezett szavazásra, nehogy bárki is visszaélhessen nevével. Abban az esetben, ha az igazoló bizottságban a tagok közül senki sem ismeri, arcképes igazolvánnyal kell igazolnia magát. E formaságok elvégzése után az elnök átadja a szavazó golyót, amelyet jobbkezebe, marokba szorítva kell tartani. A választó először a szövetségi választásokra adja le szavazatát. Itt három urna van felállítva. Az első urna a Népfront hivatalos jelöltjének urnája. A második azoké, akik ugyan a Népfront listáján, de külön jelölték magukat. A szavazó szabadon választhat, hogy melyik jelöltre adja le szavazatát. Az itt felállított harmadik urna az úgynevezett névtelen

urna, amelybe azok dobja be a gumigolyójukat, akik nem kívánnak a Népfontra szavazni. A névtelen urna a reakciós ellenzék szavazóhelye, és csak a nép ellenségei fognak ide szavazni.

Senki, aki szabadságban, jogbiztonságban, népi egyenjogúságban kíván élni, nem szavazhat, és nem szavaz úgy, hogy a harmadik urnába dobja szavazati golyóját.

Nagyon fontos, hogy mindenki megőrizze a szavazás titkosságát. Mindenkinek kötelessége tehát, hogy zárt kezét mind a három urnába bedugja, és csak akkor mutassa fel nyitott üres tenyerét, amikor kezét már a harmadik urnából is kihúzta. Semmi esetre sem szabad a legkisebb jellel sem elárulni azt, hogy már az első vagy második urnában elengedte a gumigolyót, mert az ilyen szavazás megsérti a választás tisztaságát és titkosságát, és a szavazatszedő-bizottság az ilyen szavazatot megsemmisíti.

A szavazat titkossága olyan demokratikus jog, amit nem szabad megsérteni. Aki akár tüntetésből, akár másmilyen okból ilyen hibát követ, annyi, mintha egyáltalán nem szavazott volna.

Amikor a szövetségi urnáknál a szavazó elvégezte a szavazást, újból jelentkezik szavazatszedő bizottság elnökénél, akitől újabb gumigolyót kap, hogy a népi parlament választásain is szavazhasson. Ekkor egy, a szobában más helyen felállított urna-csoporthoz megy, ahol csupán két urna áll. Az egyik a népi parlament kerületi listájának urnája, minthogy a népi parlament választásain csak egyetlen kerületi jelölő listát állított a Népfront.

A másik urna itt is semleges urna, azoknak az urnája, akik a régi kizsákmányoló népellenes, fosztogató rendszert kívánják visszaállítani.

Itt is szigorúan kell ügyelni, hogy a szavazás titkosságát meg ne sértsék, nehogy szavazatuk kárba vesszen. Amikor a második urnából kihúzta kezét a szavazó, és felmutatja nyitott, üres tenyerét, ezzel szavazói tevékenységét befejezte, és teljesítette kötelességét népe és önmaga iránt.²¹

Az 1945. november 11-én lebonyolított választások – amelyek demokratikussága és tisztasága enyhén szólva is kétséges volt – hivatalos eredményét 1945. november 23-án hozták nyilvánosságra. Országos szinten a szavazásra jogosult 8 383 455 választó 88,66%-a járult az urnákhoz: 90,48% a Népfontra szavazott, míg 9,52% az ellenzékre.

Az újvidéki *Magyar Szó* már 1945. november 13-i számában közölte a vajdasági választások eredményét.²² Ezek szerint a Vajdaságban a szavazásra jogosultak 92,33%-a járult az urnákhoz: 85,46%-uk szavazott a Népfontra, 14,54% az ellenzékre. A Népparlament tartományi listájára szavazott 738 275 szavazó (80,65%), a névtelen urnára adta szavazatát 174 398 szavazó (19,35%).

A hivatalos zentai adatok:

- város – szavazók száma: 21 380, leszavazott 18 622 (87,1%), nem szavazott 2758 (12,9%). A Népfront 13 435 (72%) – Rácz Vince 8844, Dušan Miladinov 4591 – a névtelen urna 5187 (28%) szavazatot kapott. A népi parlament tartományi listájára 11 946 szavazat, a névtelen urnába 6676 szavazat került.
- járás – szavazók száma: 38 139, leszavazott 35 680 (93,55%), nem szavazott 2459 (6,45%). A Népfront 23 144 (64,86%) – Radivoj Dragin 11 926, Mrđanov 11 218, a névtelen urna 12 536 (35,14%) szavazatot kapott. A népi parlament tartományi listájára 20 569 szavazat, a névtelen urnába 15 111 szavazat került.²³

Az alkotmányozó nemzetgyűlésbe összesen 348 képviselő megválasztására volt lehetőség a következő elosztásban: Szerbia 87, Horvátország 86, Szlovénia 29, Bosznia-Hercegovina 58, Macedónia 24, Montenegró 9, Vajdaság 41 és Koszovó 14 – a megválasztott szövetségi képviselők közül öten voltak magyar nemzetiségűek, a 150-es létszámú tartományi parlamentben 37-en.²⁴

Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1945. november 29-én Belgrádban tartotta meg alakuló ülését, amelyen kihirdették a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság kikiáltásáról szóló deklarációt. Ezzel Jugoszláviában végérvényesen eltörölték a királyságot, és megtörtént a teljes kommunista hatalomátvétel.

JEGYZETEK

- 1 Mihailović, Dragoljub Draža (Ivanjica, 1893 – Belgrád, 1946), a jugoszláv királyi hadsereg tábornoka, a jugoszláv honi hadsereg főparancsnokságának vezérkari főnöke, 1942 januárjától jugoszláv hadügyminiszter. 1946-ban az OZNA elfogta, az ellene indított büntetőperben halálra ítélték, és kivégezték.
- 2 Fennsik Szerbiában, a Suvobor hegységben.
- 3 Szerbül: Demokratska Federativna Jugoslavija.
- 4 Zakon o biračkim spiskovima. Službeni list DFJ 59/1945.
- 5 Odluka Narodne vlade Srbije o organizacijama koji su u smislu čl. 4. Zakona o biračkim spiskovima oglasene za neprijateljske. Službeni glasnik Srbije 27/1945.
- 6 Magyarul: honvédek, a háború idején a Független Horvát Állam sorkatonasága.
- 7 Ez alatt feltehetően azt értették, hogy a hatalommal szemben illojális, hűség szempontjából gyanús magatartású szerb és más nemzetiségű polgárokról összeírások, nyilvántartások készültek.
- 8 *A törökkanizsai járás népe kizárja a választásokból a nép ellenségeit.* In: Magyar Szó, 1945. szeptember 27. 223. szám. 3.
- 9 *Vajdaság népe tömegesen vesz részt a Népfront gyűlésein.* In: Magyar Szó, 1945. szeptember 29. 225. szám. 3.
- 10 Történelmi Levéltár Zenta F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1435/1945. Németh Ferenc horgosi lakos választójogának megvonási ügye. Csatolva a Szegedi Új Nemzedék 82/1942 számának egy példánya. (a továbbiakban: TLZ)
- 11 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1308/1945. Hosszú Aurél horgosi lakos választójogának megvonási ügye.
- 12 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1317/1945. Fábry Jenő zentai lakos választójogának megvonási ügye.
- 13 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1329/1945. Péchy Béla zentai lakos választójogának megvonási ügye.
- 14 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1318/1945. Földi András zentai lakos választójogának megvonási ügye.
- 15 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1427/1945. Tichy Béla horgosi lakos választójogának megvonási ügye.
- 16 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1340/1945. Dr. Bánffy Boldizsár zentai lakos választójogának megvonási ügye.
- 17 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 1828/1945. Csányi Margit adai lakos választójogának megvonási ügye.
- 18 Szentá népe nek példátlanul lelkes választói tömeggyűlése. In: Magyar Szó, 1945. október 16. 240. szám. 3.
- 19 Szavazatok a Népfront listájára, amelynek élén Tito marsall áll. In: Magyar Szó, 1945. november 10. 261. szám. 1.
- 20 Szerbül „čorava kutija“, magyarul: vak-urna.
- 21 Magyar Szó, 1945. november 10. 261. szám. 1.
- 22 Magyar Szó, 1945. november 13. 264. szám. 1.
- 23 Magyar Szó, 1945. november 13. 264. szám. 1.
- 24 A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 365.

Felelős kiadó: Délvidék Kutató Központ Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN: 2416-223X

Felelős kiadó: az alapítvány elnöke

Technikai szerkesztés és nyomdai előkészítés:

Innovariant Kft., Algyő

Megjelent 200 példányban.